

המוסד לביטוח לאומי
מינהל המחקר והתכנון

מאיירס-ג'וינט- מכון ברוקדייל

איכות החיים של מקבלי הגמלה להבטחת הכנסה

מאת:

יהודית קינג¹

גדעון מאור שביט²

1. מאיירס-ג'וינט – מכון ברוקדייל.
2. מינהל המחקר והתכנון, המוסד לביטוח לאומי

ירושלים, אדר א' התשס"ה, פברואר 2005

בתכנון הסקר ובביצועו נטלו חלק עובדים נוספים: ממכון ברוקדייל – גב' דניז נאון וגב' תמר אהרוני.
מהמוסד לביטוח לאומי – גב' ברנדה מורגנשטיין וגב' מרים שמלצר.
המחקר נערך ומומן על ידי המוסד לביטוח לאומי ומאיירס-ג'וינט - מכון ברוקדייל.

פתח דבר

דו"ח זה הוא השני בסדרת דו"חות הבוחנים את מצבן של משפחות המקבלות גמלה להבטחת הכנסה בתחומי חיים שונים. הוא מבוסס על סקר מדגמי שנערך במשותף על ידי מכון ברוקדייל ומינהל המחקר של המוסד לביטוח לאומי. המדגם הארצי כלל 932 משפחות שראשיתן בגיל העבודה, ואשר קיבלו גמלה להבטחת הכנסה בשלהי 1999 ובראשית 2000. פירוט שיטת הדגימה, איסוף המידע ויצוגיות המדגם מובאים בנספח למחקר.

הדו"ח הראשון (קינג ואחרים, 2003) התמקד במצב התעסוקה של הפרטים המקבלים גמלה, בחסמים המקשים על השתלבותם בעבודה ובצרכי העזרה שלהם. דו"ח זה מוקדש לאיכות חייהן של המשפחות במספר תחומי חיים. הרחבת החקירה על איכות החיים של משפחות במצוקה מודגשת לאחרונה בישראל, ומהווה השלמה למחקר הנוגע לרמת החיים במונחי הכנסה או הוצאה לתצרכת, מודגשת לאחרונה בישראל. דוגמאות לכך הם הסקרים על אי-ביטחון תזונתי (משרד הבריאות ומכון ברוקדייל) או על שביעות רצון מהחיים ותפיסה סובייקטיבית של העוני (הסקר החברתי של הלמ"ס). במחקר זה נבחנו מצבן של המשפחות ואיכות חייהן בתחומים הבאים: דיור, בריאות והתנהגות בריאותית, מספיקות ההכנסה לצרכים בסיסיים, תמיכה חברתית, פנאי ומעורבות חברתית, שימוש בשירותים בהטבות ובהנחות המוענקים למקבלי הגמלה להבטחת הכנסה. מוצגים בו מדדים למידה בה המשפחות מתנסות במחסור בתחומי חיים שונים, תוך הבחנה בין סוגים שונים של משפחות.

תודה נתונה לחוקרים שהכינו את הדו"ח ולכל אלה שסייעו בידן. תודה מיוחדת נתונה לדוד אלכסנדר גאליה ולפאינה זווין ממינהל המחקר והתכנון של המוסד לביטוח לאומי על תרומתם בתכנון ובייעוץ וכן לדוד ביטון שתרים אף הוא להכנת דו"ח זה. מיה עורב-הטל עשתה את העריכה הלשונית וגם על כך נתונה תודתנו.

ג'ק חביב
מנהל מאיירס-ג'וינט
מכון ברוקדייל

לאה אחדות
סמנכ"לית מחקר ותכנון
המוסד לביטוח לאומי

תמצית

מחקר זה מתמקד באיכות החיים של המשפחות שקיבלו גמלה להבטחת הכנסה בראשית 2000. איכות החיים נבחנה במספר תחומים ובאמצעות מדדים, שחלקם אינו נפוץ במחקרים הבודקים רמת חיים בעיקר במונחי הכנסה או הוצאה לתצרכת. כך, למשל, המחקר מדגיש לא רק את דפוסי הדיור (בבעלות או בשכירות) אלא את מצב התחזוקה של הדירה. באופן דומה, המחקר מציג מדדים על חוסר מספיקות ההכנסה, המחסור במוצרים בסיסיים (כמו מזון ותרופות) ומדדים לקשיי הנזילות של המשפחות במצוקה. דגש מושם לא על הזכאות לשירותים, הטבות והנחות במחיר השירותים, אלא על שיעורי המיצוי. במקביל מובאים מדדים על התמיכה החברתית לה זוכות משפחות אלו, על מעורבותן החברתית ועל דפוסי השימוש בפנאי. להלן עיקרי הממצאים:

דיור וציוד ביתי

* 38% מהמשפחות מתגוררות בדירה בבעלותן, 17% בדירה בבעלות אדם אחר מבני המשפחה ו-45% מתגוררות בשכירות – 20% בשכירות ציבורית ו-25% בשכירות פרטית. המשפחות הערביות עם ילדים מתגוררות ברובן בדירה בבעלותן (63%) או בבעלות בן משפחה אחר (28%) שבמקרים רבים מתגורר באותו משק בית. לעומת זאת, בקרב המשפחות היהודיות הוותיקות עם ילדים רק כמחצית מתגוררות בדירה בבעלותן. משפחות חד-הוריות עולות נוטות יותר מהוותיקות להתגורר בדירה בבעלותן (40% בהשוואה ל-25%, בהתאמה) ופחות בדיור ציבורי (16% בהשוואה ל-31%, בהתאמה).

* התופעה של מעברי דירה תכופים שכיחים יותר אצל מקבלי הגמלה, בעיקר בקרב הקבוצות המאופיינות בשיעור גבוה של מגורים בדירה שכורה. 20% מהמשפחות דיווחו שבמהלך חמש השנים שקדמו לריאיון קרה שלא היה להן היכן לגור, והן נאלצו למצוא מקלט אצל קרובי משפחה או חברים.

* חלק ניכר מהמשפחות מתגוררות בדירות שמצב התחזוקה שלהן לקוי. 45% מדווחות לפחות על שלושה מבין הליקויים הבאים: רטיבות, חלונות ללא סורגים, חלונות ו/או דלתות שבורים, סדקים גדולים בתקרה ו/או בקירות, בעיות צנרת או ביוב, בעיות חשמל, העדר תאורה והעדר מעקה בחדר המדרגות. המשפחות המתגוררות בדיור ציבורי מדווחות על יותר ליקויים בתחזוקה מאשר משפחות שהדירה בבעלותן ומשפחות המתגוררות בשכירות פרטית.

* לחלק ניכר מהמשפחות חסרים פריטים שונים של ציוד ביתי או שהם במצב לא תקין. כך, למשל, מדווחות 20%-30% מהמשפחות שאין ברשותן מכשירי חשמל חיוניים במשק הבית, כגון מכונת כביסה ודוד לחימום מים לרחצה.

* גם משפחות שפריטי הציוד הביתי נמצאים ברשותן אינן משתמשות בהם במקרים רבים בשל הקושי לממן את הוצאות ההפעלה. לדוגמה, 43% אינן מחממות את הדירה בחורף פעמים רבות ו-15% אינן מחממות מים בדוד החשמלי.

- סביבת המגורים של המשפחות סובלת מחסרונות רבים: העדר גינות ציבוריות ומגרשי משחקים בקרבת הבית (44%), מרכזי קניות (24%), מרכזי פעילות תרבותית (45%) ותחבורה ציבורית נוחה (30%). כמו כן, התלוננו המשפחות על הזנחה ולכלוך (40%) וכן חוסר ביטחון אישי על רקע פשע (37%) וגורמי סיכון לתאונות דרכים (43%).

בריאות והתנהגות בריאותית

* משפחות המקבלות הבטחת הכנסה סובלות מבעיות בריאות יותר מאשר האוכלוסייה הכללית. כך למשל, שיעורי תחלואה גבוהים יותר, שיעורי אשפוז גבוהים יותר, משך אשפוז ארוך יותר, שיעור גבוה יותר של בעיות בריאות ונכות המפריעות לתפקוד היומיומי. בקרב מקבלי הגמלה בגילים 25-44 11% אושפזו לפחות פעם אחת במהלך השנה שקדמה לריאיון, לעומת 5% באוכלוסייה הכללית; בקבוצת הגיל 45-64 השיעורים הם 15% לעומת 6%, בהתאמה. משך האשפוז הממוצע באוכלוסיית מקבלי הגמלה הוא 1.09 ימים בהשוואה ל-0.7 ימים בכלל האוכלוסייה.

* לחלק ניכר מהמשפחות צורכי בריאות בלתי מסופקים בשל מצבן הכלכלי. 67% מהמשפחות דיווחו על הימנעות אחד מבני הזוג או שניהם מפנייה לטיפול שיניים בשנה האחרונה למרות הצורך בכך בשל אי היכולת לשלם בעבור הטיפול. 34% מהמשפחות לא קנו תרופות במרשם רופא מספר פעמים במהלך השנה האחרונה ו-24% לא קיבלו טיפולים רפואיים ו/או מכשירים רפואיים נחוצים בשל העדר אמצעים.

מדדי מספיקות ההכנסה

* גם צורכי התזונה של המשפחה מסופקים חלקית בלבד. 28% מהמשפחות אינן אוכלות בשר או תחליפיו אפילו פעם בשבוע, 7% דיווחו שתמיד או רוב הזמן אין להן מספיק מזון, ו-24% נוספות דיווחו שלפעמים הן סובלות ממחסור במזון.

* כמחצית ממשקי הבית דיווחו כי הכנסתם אינה מספיקה לכיסוי רוב צורכיהם. הנתונים מראים כי שני צרכים בסיסיים שאינם מסופקים הם איכות הדיר וטיפול במצב הבריאות.

* ביטוי למצוקה הכלכלית ניתן למצוא בכמה אינדיקטורים המשקפים את קשיי הנזילות שאיתם מתמודדים משקי הבית המקבלים גמלה להבטחת הכנסה. קרוב ל-40% ממשקי הבית (46% מהזוגות עם ילדים) דיווחו כי הבנק הגביל את חשבון הבנק שלהם, 25% (46% מהזוגות עם ילדים) דיווחו כי צ'ק שהם נתנו חזר, ול-9% (18% מהזוגות עם ילדים) עיקלו רכוש משום שהם לא עמדו בתשלום חובות.

הנחות ושימוש בשירותים

* מקבלי גמלת הבטחת הכנסה זכאים להנחות וסיוע כספי בתחומים שונים. מקבלי הגמלה נשאלו על השימוש שהם עשו בהנחות ובסיוע בתחומים הבאים: ציוד ואחזקת הדירה – הנחה בתשלומי ארנונה, סיוע בשכר דירה, רכישת ציוד לבית ושיפוץ הדירה; בריאות – רכישת תרופות, תשלום בעבור טיפול רפואי (כולל טיפול שיניים) וסיוע בהסעות לטיפול רפואי; חינוך – הנחה בתשלום בעבור מעון, פעוטון ותשלומים שונים לבית הספר; תחבורה – קבלת כרטיסיות לנסיעה בתחבורה עירונית וסיוע בתשלום בעבור נסיעות בין-עירוניות; הלבשה וציוד אישי. הסעיף שבו נמצא השיעור הגבוה ביותר של ניצול ההטבה הוא סעיף הציוד ותחזוקת הדירה. לעומת זאת, שיעור ניצול ההטבות בתחום הבריאות והתחבורה הוא נמוך למדי (7%-15% ו-15%-20%, בהתאמה).

* נוסף על הנחות והטבות כספיות שונות זכאיות המשפחות מקבלות הגמלה גם למגוון שירותים בחינם או בתשלום מוזל. המיצוי בפועל של השירותים הללו, חוץ מטיפול של עובד סוציאלי בלשכה, מצומצם ביותר ונע בין 0.5%-5% מכלל המשפחות. מקרב המשפחות עם ילדים, רק 5%-8% ניצלו תוכניות חינוכיות שונות המיועדות לילדים. ביישובים בעלי מעמד סוציו-כלכלי נמוך (אלה המדורגים בארבע הדרגות התחתונות בדירוג היישובים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה) רמת השימוש של מקבלי הגמלה בשירותים נמוכה מאשר ביישובים בעלי מעמד גבוה יותר.

* שתי הסיבות העיקריות לאי קבלת השירותים לדברי המשפחות הן: חוסר ידע על השירות ו/או אופן מיצוי הזכות לגביו – 51%, וטענת מספקי השירותים על שאין הן זכאיות לקבל את השירות או שאין תקציב לספקו – 34%. מאחר שיישובים עניים מאופיינים במיעוט שירותים, ניתן לשער כי לפחות בחלק מהמקרים חוסר הידע על השירות נובע מכך שהשירות כלל לא קיים ביישוב.

* המשפחות נשאלו אם הן זקוקות לשירותים נוספים שאינן מקבלות כיום, או זקוקות לתגבור שירותים שהן מקבלות. השירותים הבולטים בחסרונם הם: טיפולים רפואיים ופרא-רפואיים או ציוד רפואי – 36% מכלל המשפחות (44% מהמשפחות ללא ילדים ו-30% מהמשפחות עם ילדים), שירותים שונים לילדים – 39% מהמשפחות עם ילדים, ועזרה כלכלית – 13% מהמשפחות.

תמיכה חברתית

* כ-30% מהפרטים מקבלי הגמלה נהנים מתמיכה חברתית רבה, המתבטאת במפגשים אינטנסיביים (לפחות פעם בשבוע) עם בני משפחה שאינם מתגוררים במשק הבית וגם עם חברים. כ-20% נוספים נהנים מתמיכה קצת פחות חזקה המתבטאת במפגשים קצת פחות אינטנסיביים.

* ל-70% בקירוב יש איש אמון שאיתו הם יכולים לשוחח על הדברים היותר אישיים ועמוקים בחייהם. בניגוד לכך, קרוב לרבע נהנים רק ממעט תמיכה חברתית.

* מקבלי הגמלה הערבים מדווחים על התמיכה הרבה ביותר, העולים על התמיכה המעטה ביותר, ואילו היהודים הוותיקים נמצאים בתווך (54%, 39% ו-49%, בהתאמה, דורגו ברמה גבוהה או בינונית).

* אנשים נשואים עם ילדים נהנים מהתמיכה החברתית הרבה ביותר (58%) ואילו נשואים ללא ילדים (שחלק ניכר מהם עולים מבוגרים) מהתמיכה המעטה ביותר.

* בילויים משפחתיים יכולים ללמד על מידת הלכידות של המשפחה, בייחוד כשמדובר במשפחות עם ילדים. הנתונים מראים כי משפחות עם ילדים כמעט אינן יוצאות לבילויים העולים בכסף – רק 8% הלכו לפחות פעם אחת במהלך שלושת החודשים האחרונים לסרט, מסעדה וכד'. לעומת זאת, 33% יצאו יחד לפיקניק ו-37% יצאו לטייל בקניון. הלכידות המשפחתית נשמרת באמצעות ארוחות משפחתיות בשבתות וחגים (87%) וביקורי קרובים (68%).

* בצד התמיכה והלכידות המשפחתית קיימות גם תופעות של אלימות בין בני הזוג, בעיקר אלימות מילולית, בייחוד כלפי נשים. שיעור הנשים המדווחות על אלימות פיזית כלפיהן מצד בן זוגן בתדירות כלשהי (כולל לעתים רחוקות) עומד על 12%, והוא דומה לשיעורים שמדווחות עליהם נשים מקבלות סעד בארה"ב.

עיסוקי פנאי

* פעילויות הפנאי השכיחות בקרב מקבלי הגמלה להבטחת הכנסה הן צפייה בטלוויזיה ו/או בסרטי וידיאו והאזנה לרדיו ולדיסקים – 53% ו-46%, בהתאמה, עושים זאת לעיתים קרובות. בילוי זמן שכיח הוא הסתובבות בשכונה או בעיר (28%). יציאה למופעי תרבות ובידור היא נדירה. מקבלי הגמלה עוסקים פחות בפעילויות פנאי בהשוואה לאוכלוסייה הכללית, הן כשמדובר בפעילויות המבוצעות בתוך הבית והן בפעילויות המבוצעות בחוץ, הן בפעילויות העולות כסף והן באלה שאינן כרוכות בתשלום.

ניכור חברתי

הספרות מציינת את הניכור החברתי כאחד המאפיינים של אנשים החיים בעוני. אוכלוסיית מקבלי הגמלה להבטחת הכנסה לא נמצאה כמנוכרת מבחינת חברתית, לפחות בחלק מהמדדים.

* מבחינת מדדי מעורבות חברתית פסיבית – 80% צופים בחדשות בטלוויזיה או מאזינים להן ברדיו לפחות כמה פעמים בשבוע. בניגוד לכך, רק 58% דיווחו כי אכפת להם "במידה רבה" או "במידה רבה מאוד" מהנעשה בארץ.

* מבחינת מדדי מעורבות אקטיבית – 76% מהגברים היהודיים הוותיקים ו-35% מהנשים שירתו בצה"ל¹; ו-87% הצביעו בבחירות (שנערכו חודשים אחדים לפני הראיונות). 9% השתתפו בפעילות התנדבותית מאורגנת במהלך שלושת החודשים שקדמו לריאיון ו-11% נוספים התנדבו באופן פרטי; 25% (38% מהגברים) מבקרים בבית כנסת או במקום תפילה אחר לפחות פעם בשבוע.

¹ מאחר שמחצית ממקבלי הגמלה היהודים הם עולים חדשים שחלקם הגיעו לארץ בגיל מבוגר מדי מכדי לשרת בצבא או ששחררו מסיבות אחרות, נערך הניתוח במדד זה לגבי יהודים ותיקים בלבד.

* סטייה חברתית היא ביטוי חזק יותר מהמדדים הקודמים לניכור חברתי. 6% מהפרטים מקבלי הגמלה (15% מהגברים) דיווחו שהם ישבו בכלא לפחות פעם אחת במהלך חייהם ו-16% (21% מהגברים) דיווחו שהוגשה נגדם תביעה במשפט אזרחי לפחות פעם אחת אך הם לא ישבו בכלא.

תוכן עניינים

עמוד

	תמצית
1	רקע כללי
4	דיור
4	סוג דיור – בעלות לעומת שכירות
5	מעברי דיור תכופים
6	צפיפות דיור
6	מצב התחזוקה של הדירה
10	מחסור בציוד ביתי
10	סביבת מגורים
12	סיכום
13	בריאות והתנהגות בריאותית
13	אשפוזים
14	בעיות בריאות או נכות המפריעות לתפקוד היומיומי
16	התנהגות בריאותית בתחום השימוש באלכוהול ובסמים
16	בעיות נפשיות
17	צרכים בלתי מסופקים בתחום הבריאות
18	תזונה
19	סיכום
20	המצב הכלכלי
20	מדדי צריכה ואינדקטורים שונים
22	דפוסי הצריכה בקרב משקי בית הזכאים לגמלה להבטחת הכנסה
25	אינדקטורים למצב הכלכלי
26	אנדקטור סיוע והטבות
28	קשיי נזילות
29	סיכום
30	שימוש בשירותים
34	תמיכה חברתית
34	פגישות עם בני משפחה וחברים
35	קיומו של איש אמון
36	בילויים משפחתיים
37	אלימות מילולית / פיזית

עמוד

40	עיסוק פנאי
46	ניכור חברתי
50	סיכום
54	מקורות
57	נספח

רקע כללי

בפרק זה מוצגים בקצרה נתונים מן הספרות המקצועית על מצבן של משפחות החיות בעוני באותם תחומי חיים שבהם התמקד המחקר הנוכחי.

בספרות המקצועית על אוכלוסיות החיות בעוני, תחום הדיור הוא אחד הנושאים הבולטים המבדילים אוכלוסיית זו מאוכלוסיות אחרות. המצוקה בתחום זה מתבטאת בכמה היבטים (זלצברגר, 1990; Townsend, 1979; Department of Social Security, U.K 1993/4):

1. הצורך בדיור בשכירות מסובסדת, בדרך כלל שכירות ציבורית.
 2. מעברי דירות תכופים עם פרקי זמן שבהם אין למשפחה מקום לגור.
 3. צפיפות דיור גבוהה שמשמעותה היא מרחב מחיה מצומצם לכל אחד מבני הבית, העדר פרטיות, כולל מגורים משותפים של הורים וילדיהם באותו חדר ואף שינה באותה מיטה.
 4. מצב תחזוקה גרוע של הבתים שהם מתגוררים בהם, כאשר הליקויים אינם מתוקנים בשל חוסר אמצעים. לעתים, מצב הבתים הוא רעוע עד כדי כך שהם מיועדים להריסה.
 5. מחסור בציוד ביתי או לחילופין ציוד ביתי במצב בלתי תקין ולא ניתן לשימוש.
 6. סביבת מגורים מוזנחת, עם הרבה מפגעים תברואתיים, ואיום על הביטחון האישי בגלל פשע.
- (Townsend, 1979).

בתחום הבריאות, ממצאי מחקרים מצביעים על שכירות גבוהה של מצבי חולי באוכלוסייה הנמצאת מתחת לקו העוני. לדוגמה, שיעור המבוגרים וגם הילדים המרותקים לביתם במשך 30 יום לפחות בשנה בשל מחלות או מוגבלויות שונות באוכלוסיית זו גבוה פי שניים מאשר באוכלוסייה הכללית. בכחמישית ממשקי הבית של בעלי הכנסה נמוכה מאוד נמצאו לפחות שני אנשים המוגבלים מאוד בטווח פעולותיהם, ואשר זקוקים לטיפול רב מצד אחרים. יש לכך כמובן השלכות על רווחת המשפחה כולה. בעיות הבריאות השכיחות באוכלוסייה הענייה הן תאונות עבודה ובעיות אורתופדיות אצל גברים, הנובעות מעבודה פיזית קשה, ואצל נשים סיבוכים כתוצאה מהריונות והפליות תכופים ובעיות במחזור הדם. גם השכיחות של מחלות נפש ועוצמתן גבוהות יותר באוכלוסייה הענייה מאשר באוכלוסייה הכללית (זלצברגר, 1990; Rank, 1992).

בספרות המקצועית מצוינת גם החמרה של רבות מבעיות הבריאות בעקבות המצב הכלכלי הקשה של המשפחה, בין השאר בשל חוסר מזון מספק והעדר חימום ובגדים חמים בחורף במידה מספקת. גורם נוסף התורם להחמרת מצב הבריאות במשפחות אלה הוא העובדה שאנשים עניים, במיוחד במדינות שבהן מערכת הבריאות היא פרטית כארה"ב, דוחים את הפניה לקבלת טיפול רפואי. לרוב הם מנסים קודם להתמודד עם הסימפטומים של המחלה בכוחות עצמם, הן בשל חוסר ידע לגבי משמעות הסימפטומים והן בשל רצון לחסוך בהוצאות הטיפול הרפואי.

בישראל נהנים כל התושבים מביטוח רפואי במסגרת חוק ביטוח בריאות ממלכתי. משפחות המתקיימות מגמלת הבטחת הכנסה בלבד מחויבות בתשלום חודשי מינימלי המנוכה מהגמלה. הן זכאיות לפטור מתשלום עבור ביקור אצל רופא מקצועי, במכונים ומרפאות חוץ ובעד התחייבות לבית חולים. לאור זאת ניתן לצפות למידה מעטה יותר של הימנעות מפנייה לשירותי בריאות בהשוואה למדינות שבהן לא נהוגה רפואה ציבורית, חוץ מהתחום של טיפול שיניים, שאינו מכוסה במסגרת חוק ביטוח בריאות. במחקר שהשווה בין מעוטי הכנסה לבין בעלי הכנסה בינונית וגבוהה מבחינת שימוש בשירותי בריאות בעקבות החלת חוק בריאות ממלכתי, נמצאה עלייה בין השנים 1995-1997 באחוז המדווחים בתמישון התחתון שיש להם רופא המטפל בהם באופן קבוע. כמו כן נמצא קיצור במשך ההמתנה שלהם לרופא משפחה ולרופא מומחה. בהשוואה בין מקבלי גמלת הבטחת הכנסה לשאר המבוטחים בגילאי העבודה ב-1997, נמצאו הבדלים קלים בלבד בעיקר בפעולות של רפואה מונעת, כגון בדיקות לחץ דם וממוגרפיה, וכן באחוז הרוכשים ביטוח משלים (ברג, רוזן ומורגנשטיין, 2000).

במישור של תמיכה ומעורבות חברתית, הספרות המקצועית מהארץ ומחו"ל על משפחות החיות בעוני מציגה ממצאים סותרים. יש תיאורים של יחסים מתוחים ועכורים בתוך משפחות אלה: כעס וחוסר אונים של ההורים על רקע המצב הכלכלי מביא למתח גבוה ולאלומות מילולית ופיזית בין ההורים ולשיעורי גירושין גבוהים ושל מיעוט בילויים משפחתיים במסגרת המשפחה הגרעינית. לפי Townsend (1979) משאבי העניים הם כה ירודים עד שהם למעשה מוצאים מדגמי החיים, המנהגים והפעילויות המקובלות בחברה. במקרים רבים, בייחוד כאשר הם מתגוררים ב"גטאות", הם במידה רבה מבודדים מאנשים אחרים, כולל בני משפחה, המתגוררים מחוץ למשק הבית. גם זלצברגר (1990) מצאה בישראל כי ככל שמשפחה ענייה יותר, תכיפות המפגשים שלה עם בני משפחה מדרג ראשונה שאינם מתגוררים בבית פוחתת. בניגוד לכך מצא Rank (1992) שברוב המקרים הקשר עם בני משפחה רחוקים יותר, כמו אחים/אחיות או הורים של בני הזוג, חזק יחסית, המפגשים איתם תכופים ובשעת חירום הם מגישים סיוע במזון, בכסף ובטיפול בילדים. בילוי הפנאי השכיחים הם צפייה בטלוויזיה והאזנה לרדיו. בילוי פנאי שעולים כסף נדירים יחסית בקרב אוכלוסייה זו (Travers and Richardson, 1993).

כרקע לסקירת מדדי איכות החיים בתחומים השונים נציין מספר מאפיינים דמוגרפיים של המשפחות שקיבלו גמלה להבטחת הכנסה. 59% מהמשפחות מקבלות הגמלה הן משפחות עם ילדים: 22% משפחות דו-הוריות ו-37% חד-הוריות (ראו לוח 1). המשפחות החד-הוריות מהוות את הקבוצה הגדולה ביותר בקרב המשפחות מקבלות הגמלה באוכלוסייה היהודית, ואילו באוכלוסייה הערבית הרוב הן משפחות דו

הוריות. רק קצת יותר מ-10% מהמשפחות הן משפחות גדולות – בנות 4 ילדים או יותר. ייצוג המשפחות הגדולות גדול באוכלוסיית מקבלי הגמלה הערבים.

לוח מס' 1: מאפיינים דמוגרפיים של המשפחות מקבלות גמלת הבטחת הכנסה (באחוזים)

משפחות עולות	משפחות יהודיות ותיקות	משפחות ערביות	מקבלי גמלת הבטחת הכנסה	המאפיין
367	370	195	932	N
סוג משפחה				
33	38	22	33	יחיד
11	5	9	8	זוג
46	41	11	37	יחיד+ילדים
10	16	58	22	זוג+ילדים
מס. ילדים במשפחה				
44	43	31	41	0
50	49	39	47	1-3
6	8	30	12	4+

דיור

האינדיקטורים לגבי איכות החיים בתחום הדיור, שנאספו עליהם נתונים במחקר על המשפחות המקבלות גמלת הבטחת הכנסה בישראל, הם בעלות על הדירה, תדירות שינויי המגורים, צפיפות הדיור, מצב התחזוקה של הדירה, בעלות על ציוד ביתי ואיכות סביבת המגורים.

סוג דיור – בעלות לעומת שכירות (לוח מס' 2)

38% מהמשפחות המקבלות הבטחת הכנסה מתגוררות בדירה בבעלותן, 17% בדירה בבעלות אדם אחר מבני המשפחה ו-45% מתגוררות בשכירות – 20% בשכירות ציבורית ו-25% בשכירות פרטית. שיעור המשפחות המתגוררות בדירה בבעלותן או בבעלות אדם אחר מבני משק הבית בכלל המשפחות בישראל הוא 70% לעומת 55% באוכלוסיית המחקר (למ"ס, הוצאות של משקי בית, דוח מס' 99).

סוגי המשפחות נבדלות מבחינת דפוסי הדיור:

המשפחות הערביות עם ילדים מתגוררות ברובן בדירה בבעלותן (63%) או בבעלות בן משפחה אחר (28%) אשר מתגורר באותו משק בית (16%) או במשק בית אחר (12%).

כמחצית המשפחות היהודיות הוותיקות עם ילדים והזוגות ללא ילדים מתגוררים בדירה בבעלותן (52% ו-57% בהתאמה).

אשר לדפוסי השכירות ישנם הבדלים בין טיפוסי המשפחות. המשפחות היהודיות עם ילדים מתגוררות רובן בשכירות ציבורית ומיעוטן בשכירות פרטית (31% לעומת 12%) ואילו הזוגות ללא ילדים מתגוררים רובם בשכירות פרטית ומיעוטם בשכירות ציבורית (27% לעומת 11%). ישנם הבדלים בין משפחות חד-הוריות עולות לבין משפחות חד-הוריות ותיקות: כ-40% מהמשפחות העולות גרות בדירה בבעלותן לעומת 25% בלבד מהוותיקות; לעומת זאת, שיעור המשפחות החד-הוריות הוותיקות בדיור ציבורי גבוה פי 2 מזה של המשפחות העולות (31% לעומת 16%, בהתאמה); משפחות העולים נוטות יותר מהוותיקות להתגורר בשכירות פרטית (41% בהשוואה ל-31%). נראה שהדבר משקף את הזמינות הנמוכה של דיור ציבורי יחסית להיקף העלייה בעשור האחרון.

לוח מס' 2: סוג דיור, לפי סוגי משפחות (באחוזים)

סוג הדיור	סה"כ =932 N	יחיד N=304	זוג N=80	משפחה חד-הורית עולה N=168	משפחה חד-הורית ותיקה N=171	משפחה דו-הורית ערבית N=113	משפחה דו-הורית ותיקה ועולה N=96
בבעלות המשפחה	38	25	57	39	25	63	52
בבעלות בן משפחה אחר	17	28	5	4	13	29	5
בשכירות פרטית	25	24	27	41	31	5	12
בשכירות ציבורית*	20	23	11	16	31	3	31
סה"כ	100	100	100	100	100	100	100

* כולל הוסטלים לקשישים ודיור חינוך ממשרד הקליטה.

מעברי דירה תכופים

שבעה אחוזים מהמשפחות עברו דירה ארבע פעמים או יותר במשך חמש השנים האחרונות, כלומר במוצע כמעט כל שנה, ו-14% עברו פעמיים-שלוש. בניגוד לכך, 60% מכלל המשפחות נשארו באותה דירה במשך כל התקופה. כצפוי, מעברי דירות שכיחים פחות בקרב משפחות המתגוררות בדירות בבעלותן מאשר משפחות המתגוררות בשכירות: 28% מהמשפחות בעלות דירה עברו דירה במהלך התקופה הנ"ל, בהשוואה ל-57% מהמשפחות המתגוררות בשכירות. מעברי דירות אופייניים יותר למשפחות המתגוררות בשכירות פרטית מאשר לאלה המתגוררות בשכירות ציבורית (48% לעומת 16%, בהתאמה). זה מסביר את העובדה ששיעור גבוה יותר של משפחות חד-הוריות עולות החליפו מקום מגורים בהשוואה למשפחות חד-הוריות ותיקות – 64% לעומת 43%, בהתאמה. 9% מכלל המשפחות החד-הוריות, בהשוואה ל-4% מהמשפחות הדו-הוריות, עברו דירה ארבע פעמים או יותר במשך חמש השנים האחרונות.

רוב המשפחות שעברו דירה (68%) עשו זאת באותו יישוב, 22% מהם אפילו באותה שכונה. כשליש (31%) עברו מיישוב אחר, כאשר הסיבות העיקריות לכך הן קבלת דיור ציבורי או שכר דירה נמוך יותר ביישוב שאליו עברו (22%), העובדה שהמשפחה מתגוררת ביישוב (22%) או שינוי מצב משפחתי – נישואין או גירושין (19%). סיבות הקשורות בתעסוקה – מציאת מקום עבודה ביישוב או הציפייה שקל יהיה יותר למצוא שם עבודה – צוינו ע"י 7% בלבד.

עשרים אחוז מהמשפחות דיווחו שבמהלך חמש השנים האחרונות קרה שלא היה להן איפה לגור. התופעה היתה שכיחה יותר בקרב משפחות חד-הוריות ותיקות (29%). במקרה זה התגוררו רוב המשפחות אצל בני משפחה (45%) או אצל חברים או מכרים (35%). עם זאת, קרוב ל-20% נותרו ברחוב או מצאו מקלט במקלט או במרתף בבית של קרובי משפחה.

צפיפות דיור

רק 8% מהמשפחות מתגוררות בצפיפות דיור של עד נפש אחת בחדר. 66% מתגוררות בצפיפות של 1-2 נפשות לחדר, 26% מתגוררות בצפיפות של 2-3 נפשות בחדר, ו-6% מעל שלוש נפשות בחדר. צפיפות הדיור הממוצעת באוכלוסית המחקר היא 2.1 נפשות לחדר, לעומת נפש אחת בחדר שהיא צפיפות הדיור הממוצעת במשקי הבית בישראל (למ"ס, שנתון סטיטסטי 2000, לוח 11.15).

רמת הצפיפות הגבוהה ביותר היא בקרב המשפחות הערביות – קרוב לרבע מהן מתגוררות בצפיפות של למעלה משלוש נפשות בחדר. לעומת זאת, המשפחות החד-הוריות, הן העולות והן הוותיקות, מתגוררות ברווחה רבה יותר – 80% מהן בקירוב מתגוררות בצפיפות של עד שתי נפשות בחדר.

שליש מהמשפחות מתגוררות בתנאי דיור שבהם ההורים וילדיהם מעל גיל שלוש ישנים באותו חדר. תופעה זו שכיחה בקרב המשפחות הערביות – 53% (כנראה, האם ישנה יחד עם ילדיה), אך גבוהה גם בקרב משפחות חד-הוריות עולות ומשפחות יהודיות (ותיקות ועולות) עם ילדים (36% ו-30%, בהתאמה).

מצב התחזוקה של הדירה (לוח מס' 3)

חלק ניכר מהמשפחות מתגוררות בדירות שמצב התחזוקה שלהן לקוי. הליקויים השכיחים ביותר (מתוך רשימה של שמונה פריטים שהוצגה למראיינים) הם רטיבות (47% מהמשפחות) וחלונות ללא סורגים (44%). כשליש מהמשפחות דיווחו על חלונות/ דלתות/רהיטים שבורים ו/או סדקים גדולים בתקרה/בקירות הבית ו/או בעיות צנרת או ביוב. בעיות חשמל, חוסר תאורה בחדר המדרגות וחוסר מעקה בחדר המדרגות היו קצת פחות שכיחות (20%, 18% ו-10% מהמשפחות, בהתאמה). כרבע מהמשפחות דיווחו שמצב התחזוקה של דירותיהן תקין והן אינן סובלות מאף ליקוי תחזוקתי. בניגוד לכך, כתמישית מהמשפחות דיווחו על חמישה ליקויים ויותר.

המשפחות הערביות מתגוררות בדירות הנמצאות במצב תחזוקה הגרוע ביותר – 71% מהן מדווחות לפחות על שלושה ליקויים. מצבן של המשפחות החד-הוריות הוותיקות אינו טוב בהרבה – 59% מהן מדווחות לפחות על שלושה ליקויים, לעומת החד-הוריות העולות שמהן רק 35% מדווחות על שכיחות ליקויים דומה.

המשפחות המתגוררות בדיור ציבורי מדווחות על יותר ליקויים בתחזוקה מאשר משפחות שהדירה היא בבעלותן ומשפחות המתגוררות בשכירות פרטית: 55% מהן מדווחות לפחות על שלושה ליקויים בדירה, בהשוואה ל-42% מהמשפחות בעלות דירה ו-32% מהשוכרות באופן פרטי. זהו כנראה ההסבר (לפחות בחלקו) להבדלים במצב הדיור בין המשפחות החד-הוריות הוותיקות לבין המשפחות העולות.

הסיבה העיקרית לאי תיקון הליקויים בכלל המשפחות היא כספית (68%). אולם גם כאן מתגלים הבדלים על-פי סוג המגורים: המשפחות בעלות הדירה אינן מסוגלות לממן את התיקונים (80% ציינו סיבה זו); המתגוררות בשכירות פרטית מטילות את האחריות לתיקון על הבעלים של הדירה (31%) ורק 41% מציינות את הסיבה הכספית. גם המשפחות המתגוררות בדוור ציבורי מנמקות את אי תיקון הליקויים בעיקר בחוסר כסף (63%) ובמידה פחותה (16%) מאשימות את החברות המשכנות הציבוריות, שהן בעלות הדירות וחובתן לתקן ליקויים אלה.

בעיה נוספת היא הימצאות עכברים בבית או בסביבתו. 26% מהמשפחות דיווחו על בעיה זו, בייחוד משפחות ערביות (46%).

בניגוד לתמונה העולה מן הספרות על משפחות החיות בעוני, הבתים שבהם מתגוררות המשפחות מקבלות הבטחת הכנסה (חוץ מ-3%) אינם מיועדים להריסה, לפי דיווחי המשפחות. בישראל בכלל אין הרבה מבנים המיועדים להריסה מסיבות בטיחות משום שהמבנים אינם ישנים מאוד.

לוח מס' 3: ליקויים בתחזוקת הדירה, לפי סוג המשפחה (באחוזים מתוך התא)

משפחה דו-הורית ותיקה ועולה	משפחה דו-הורית ערבית	משפחה חד-הורית ותיקה	משפחה חד-הורית עולה	זוג	יחיד	סה"כ	הליקוי
							סוג הליקוי
50	70	60	37	30	42	47	רטיבות
55	55	67	24	41	37	44	חלונות ללא סורגים
42	64	48	28	27	28	37	דלתות וחלונות שבורים
34	53	46	29	28	29	35	סדקים בקירות
44	37	35	34	20	28	32	בעיות צנרת וביוב
18	37	19	19	5	18	20	בעיות חשמל
21	38	17	10	9	21	18	חוסר תאורה בחדר מדרגות
5	35	9	6	9	9	10	מדרגות ללא מעקה בחדר המדרגות
							מספר הליקויים
15	13	9	35	37	29	24	0
40	16	32	30	34	34	31	1,2
18	42	37	22	21	26	28	3,4
27	29	22	13	8	11	17	5+
100	100	100	100	100	100	100	סה"כ

לוח מס' 4: בעלות על ציוד ביתי תקין באוכלוסייה הכללית* ובקרב מקבלי הבטחת הכנסה, לפי סוג המשפחה (באחוזים)

משפחה דו-הורית ותיקה ועולה	משפחה דו-הורית ערבית	משפחה חד-הורית ותיקה	משפחה חד-הורית עולה	זוג	יחיד	כלל מקבלי הגמלה	כלל האוכלוסייה	הציוד
77	50	84	87	83	82	79	-	דוד לחימום מים
69	50	72	81	81	71	71	91	מכונת כביסה
29	20	56	38	41	43	40	56	מיקרוגל/טוסטר אובן
70	61	74	60	77	74	70	-	רדיו
16	2	28	22	15	24	20	49	סטריאו
69	62	84	89	86	84	81	73	טלוויזיה צבעונית
41	19	55	73	61	60	54	67	מנוי לכבלים
29	8	34	51	42	33	34	60	וידאו
19	4	24	27	15	17	18	34	מחשב
28	39	43	30	28	39	36	39	טלפון סלולרי
19	2	9	3	4	5	6	24	מייבש כביסה
5	0	2	1	6	6	3	26	מדיח כלים
58	25	62	77	83	82	68	-	מיטה לכל אחד
80	51	81	80	87	91	81	-	כיסא לכל אחד
72	41	76	83	76	79	73	-	ספה סלונית
86	54	72	85	87	85	79	-	שולחן אוכל
78	60	77	86	86	87	81	-	ארון

* הנתונים על כלל האוכלוסייה ללקוחים מסקר הוצאות משקי בית, למ"ס, דוח 99 לוח 11.

מחסור בציוד ביתי (לוח מס' 4)

לחלק ניכר מהמשפחות חסרים פריטים שונים של ציוד ביתי או שהם במצב לא תקין. פריטי ריהוט בסיסיים (שולחן אוכל, מיטה, ספה) במצב תקין חסרים אצל 5%-21% מהמשפחות, תלוי בסוג הפריט. בולטת העובדה שב-21% מהמשפחות אין לכל אדם מיטה משלו. אבזרי חשמל חיוניים במשק הבית, כגון מכונת כביסה ודוד לחימום מים לרחצה, מצויים במצב תקין רק ברשות 70%-80% מהמשפחות. מהשוואה עם הנתונים של כלל האוכלוסייה עולה בברור כי שיעור המשפחות שבבעלותן מוצרים ביתיים שונים באוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה נופל בהרבה מזה שבאוכלוסיית הכללית. לדוגמה, מכונת כביסה מצויה ברשות 71% מהמשפחות מקבלות הגמלה לעומת 91% מהמשפחות בכלל האוכלוסייה. יוצא מן הכלל הוא הטלפון הסלולרי: שיעור המשפחות המחזיקות במכשיר זה דומה בשני סוגי האוכלוסייה – 36% באוכלוסיית המחקר ו-39% בכלל האוכלוסייה. ניתן לשער שבחלק גדול יותר מהמשפחות מקבלות הגמלה מכשיר זה הוא תחליף לטלפון הקווי בעוד שבכלל המשפחות הוא נוסף אליו.

מעבר למצב בלתי תקין של פריטי ציוד ביתי ישנן סיבות לאי היכולת להשתמש בהם, הקשורות במצוקתה של המשפחה. בשל הקושי לשלם עבור השימוש או ההפעלה, דיווחו 43% מהמשפחות שפעמים רבות אין הן מחממות את הדירה בחורף גם כאשר קר, 15% אינן מחממות מים בדוד החשמלי, 7% אינן מפעילות את מכונת הכביסה, 7% נמנעות משימוש במכשירים כגון מייבש שיער, מאוורר או מכונת תפירה, ו-6% אינן משתמשות בתנור הבישול או במיקרוגל.

בהשוואה בין סוגי המשפחות נראה בבירור כי מצבן של המשפחות הערביות הוא הגרוע ביותר: שיעור המשפחות שאין ברשותן מוצר מסוים הוא הגבוה ביותר בקרבן ביחס למרבית המוצרים, חוץ מטלפון סלולרי. מצבן של המשפחות הוותיקות והעולות עם ילדים אינו טוב בהרבה. בהשוואה עולים כמה ממצאים מעניינים נוספים: במשפחות חד-הוריות, הן העולות והן הוותיקות, הבעלות על מחשבים גבוהה מהשיעור הכולל באוכלוסיית מקבלי הגמלה (27% בקרב חד-הוריות עולות, 24% בקרב חד-הוריות ותיקות לעומת 18% בקרב חד-הוריות העולות שיעור בעלי וידיאו ומנוי לטלוויזיה בכבלים עולה על השיעור הכולל באוכלוסיית המחקר, כנראה עקב צרכים של תקשורת ותרבות המאפיינים את העולים (42%-51% לעומת 34% לגבי הווידיאו, 61%-73% לעומת 54% לגבי מנוי לכבלים).

סביבת המגורים (לוח מס' 5)

במטרה להעריך את סביבת המגורים של המשפחות המקבלות הבטחת הכנסה נשאלו המרואיינים על קיומם של שירותים שונים בשכונת מגוריהם וכן על קיום מפגעים וגורמי סיכון שונים. 24%-45% מהמשפחות דיווחו שבשכונה בה הן מתגוררות אין מגרשי משחקים, גינות ציבוריות, מרכזי קניות, מרכזי פעילות תרבותית ותחבורה ציבורית נוחה לשכונה וממנה. 39% הגדירו את שכונתן כ"מוזנחת" (28%) או "מוזנחת מאד" (11%), לעומת 61% שהגדירו אותה כ"מטופחת" (54%) ואפילו "מטופחת מאד" (7%). 40% מהמשפחות התלוננו על לכלוך ופינוי אשפה בלתי מספיק, ו-17% על מפגעים תברואתיים כגון ביוב ברחובות, חפירות בכביש וכד'.
10

בהשוואה בין סוגי המשפחות נראה בבירור כי המשפחות החד-הוריות העולות מתגוררות יותר בסביבה טובה, לפי כל אחד מהמדדים, ואילו המשפחות הערביות, בהמשך למצב התחזוקה הירוד של דירותיהן, מתגוררות בשכונות מגורים פחות טובות.

הסכנה לביטחון האישי נובעת מגורמי סיכון לתאונות דרכים (43%) מחד ומגורמי פשע מאידך (37%). 12% מהמשפחות דיווחו שמישהו מבני ביתן היה קורבן למעשה אלימות מצד מישהו מחוץ למשפחה או למעשה שוד בשלוש השנים האחרונות, ובשליש מהמקרים הדבר קרה בבית. 29% דיווחו כי הם חוששים לצאת בלילה מן הבית, ו-47% מהמשפחות עם ילדים חוששות שילדיהן יתחברו לעבריינים בשכונה. 40% ציינו שילדיהן אין מקום בטוח לשחק בקרבת הבית, וזה יכול להיות קשור לסכנות בכביש ו/או לסכנה הנובעת מעבריינים או מסוממים המסתובבים בשכונה.

חוסר הביטחון האישי בולט בדיווחיהן של המשפחות החד-הוריות הוותיקות: שיעורים גדולים יחסית מהן דיווחו על עבריינים או מסוממים המסתובבים בשכונה (47%), 20% היו קורבן לאלימות, 45% חוששות לצאת בלילה מהבית ו-58% חוששות שילדיהן יתחברו עם עבריינים.

לוח מס' 5: היבטים חיוביים ושליילים של מצב שכונת המגורים, לפי סוג משפחה (באחוזים)

ההיבט	סה"כ N=930	יחיד N=304	זוג N=80	משפחה חד-הורית עולה N=168	משפחה חד-הורית ותיקה N=171	משפחה דו-הורית ערבית N=112	משפחה דו-הורית ותיקה ועולה N=95
היבטים חיוביים							
גינות ליד הבית	56	59	56	74	59	7	67
מגרשי משחקים ליד הבית	56	57	56	80	55	11	67
תחבורה ציבורית נוחה	70	78	73	81	73	33	65
תאורה ברחובות	92	94	96	92	94	80	97
מרכזי קניות	76	79	80	85	70	63	75
מרכזי פעילות תרבותית	55	60	58	67	62	3	61
מקום בטוח לילדים לשחק	60	-	-	72	57	40	70
היבטים שליליים							
לכלוך	40	34	39	41	34	54	53
רעש	48	47	50	45	46	59	47
סיכון לתאונות דרכים	43	38	34	40	46	62	38
מפגעי תברואה	17	17	16	14	19	17	22
עבריינים/מסוממים	37	36	36	30	47	37	40

סיכום

חלק ניכר מהמשפחות המקבלות גמלת הבטחת הכנסה מתגוררות בתנאי דיור לקויים. כמעט מחציתן (45%) מתגוררות בשכירות, וחלק ניכר מהן, בייחוד אלה המתגוררות בשכירות פרטית, נאלצות לעבור דירה לעתים קרובות. המשפחות חיות בצפיפות דיור העולה בהרבה על הממוצע בישראל. חלק ניכר מהמשפחות מתגוררות בדירות שמצב התחזוקה שלהן לקוי. הליקויים השכיחים ביותר הם בעיות רטיבות, חלונות ללא סורגים, בעיות צנרת או ביוב וסדקים גדולים בתקרה ובקירות. ליקויים בתחזוקת הדירה מדווחים בעיקר על ידי משפחות המתגוררות בשכירות ציבורית. לחלק ניכר מהמשפחות חסרים פריטים שונים של ציוד ביתי, כגון מיטה לכל אדם, מכונת כביסה ודוד לחימום מים לרחצה, או שהם במצב בלתי תקין. גם סביבת המגורים של המשפחות סובלת מחסרונות רבים במובן של העדר גינות ציבוריות, מרכזי קניות, תחבורה ציבורית נוחה, הזנחה ולכלוך וכן חוסר ביטחון האישי על רקע פשע מחד וגורמי סיכון לתאונות דרכים מאידך.

בריאות והתנהגות בריאותית

במסגרת המחקר הנוכחי נבדקו מספר הבטים של מצב הבריאות של המשפחות:

1. אשפוזים – שיעורי אשפוז, מספר אשפוזים ממוצע ומשך אשפוז ממוצע;
 2. בעיות בריאות או נכות בקרב מבוגרים המפריעות להם בתפקוד היומיומי;
 3. התנהגות בריאותית בתחום השימוש באלכוהול ובסמים;
 4. נטייה לבעיות נפשיות;
 5. צרכים בלתי מסופקים בתחום הבריאות;
- חלק מהמצאים יוצגו ברמת המשפחה, חלק ברמת הפרט וחלק בשתי הרמות.

אשפוזים

שיעורי אשפוז (לוח מס' 6)

13% מהפרטים המקבלים גמלת הבטחת הכנסה אושפזו לפחות פעם אחת במהלך השנה שקדמה לריאיון (כולל אשפוזים לצורך לידות). שיעורי האשפוז של גברים ונשים היו זהים. שיעורי האשפוז בקרב מקבלי הבטחת הכנסה עולים בהרבה על השיעורים בכלל האוכלוסייה: בקבוצת הגיל 25-44 שיעור האשפוז באוכלוסיית המחקר הוא 11% לעומת 5% באוכלוסייה הכללית. בקבוצת הגיל 45-64 השיעורים הם 15% לעומת 6%, בהתאמה (עיבוד מיוחד של מכון ברוקדייל מנתוני סקר בריאות 10/99 - 9/2000 שנערך בידי למ"ס). נראה שהעלייה בשיעורי האשפוז לאחר גיל 44 מתאזנת בחוסר אשפוז לצורך לידות המאפיינת את הנשים מתחת לגיל 45, ולכן שיעורי האשפוז באוכלוסייה הכללית זהים בשתי קבוצות הגיל.

לוח מס' 6: שיעורי אשפוז במהלך השנה האחרונה בקרב מקבלי הבטחת הכנסה ובכלל האוכלוסיית, לפי מין וגיל

המיו	מקבלי הבטחת הכנסה		האוכלוסייה הכללית	
	44-25	64-45	44-25	64-45
גברים	10	17	5	10
נשים	12	14	5	10
סה"כ	11	15	5	10

לאשפוז ההורה עשויות להיות השלכות על שגרת החיים של המשפחה, ולכן נערכה בדיקת מקרי האשפוז גם ברמת המשפחה. בדיקה זו מעלה כי בקרב 14% מהמשפחות המקבלות גמלת הבטחת הכנסה, לפחות אחד מבני הזוג אושפז במהלך השנה שקדמה לריאיון מסיבת מחלה. אם נוסיף לכך אשפוזים לרגל לידות יגדל אחוז המשפחות ל-17%. אחוז המשפחות שעברו אשפוז של לפחות אחד מבני הזוג גבוה יחסית בקרב זוגות ללא ילדים – 30%, כנראה בשל גילם הגבוה יותר ונמוך יחסית בקרב משפחות חד-הוריות ותיקות – 7%.

מספר אשפוזים ממוצע

מספר האשפוזים הממוצע בקרב מקבלי הבטחת הכנסה הוא 0.13 בשנה. מספר זה גבוה יותר בקרב הגילאים המבוגרים בהשוואה לצעירים, וכן אצל גברים בהשוואה לנשים, בכל הגילים (ראו לוח מס' 7).

ניתן להציג נתונים השוואתיים עם כלל האוכלוסייה על מספר האשפוזים (הם מוצגים בלוח בסוגריים). ההשוואה בנוגע למשך אשפוז ממוצע בעייתית כיוון שנתוני למ"ס מתייחסים רק לאשפוז האחרון ואילו במחקר הנוכחי החישוב הוא שנתי.

לוח מס' 7: מספר אשפוזים ממוצע ומשך אשפוז ממוצע של מקבלי הגמלה, לפי מין וגיל

סך הכול	נשים	גברים	גיל
<u>מס' אשפוזים ממוצע</u>			
0.09 (0.07)	0.06 (0.07)	0.15 *(0.06)	בני 44-25
0.18 (0.15)	0.16 (0.15)	0.23 (0.15)	בני 64-45
<u>משך אשפוז ממוצע (ימים)</u>			
0.7	0.4	1.4	בני 44-25
1.2	1.05	1.5	בני 64-45

* הסוגרים מציגים את שיעורי האשפוז באוכלוסייה.

משך אשפוז ממוצע

משך האשפוז הממוצע באוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה הוא 1.09 ימים (1.15 ימים לגבי בוגר ו-1.04 ימים לגבי ילד). משך זה גבוה בהשוואה למשך האשפוז הממוצע בכלל האוכלוסיית, העומד על 0.7 ימים.

בעיות בריאות או נכות המפריעות לתפקוד היומיומי (לוח מס' 8)

45% מהמשפחות מקבלות הגמלה דיווחו על כך שלפחות אחד מבני הזוג סובל מבעיית בריאות או נכות המפריעה לו בתפקוד היומיומי – ב-42% מדובר על אחד או שני בני הזוג, וב-3% גם על מבוגר נוסף במשק הבית.

ב-20% מהמשפחות מקבל הגמלה או בת הזוג אינם סובלים מבעיות בריאות המקשות על התפקוד היומיומי, אבל במשק הבית ישנו מבוגר אחר שסובל ממוגבלות.

הבעיה השכיחה ביותר היא מחלה כרונית המגבילה את התפקוד היומיומי באופן ניכר כגון מחלת לב קשה: ב-35% מהמשפחות לפחות אחד מבני הזוג סובל מכך (ראה לוח 7), וב-4% נוספים שני בני הזוג סובלים. 11% מהמשפחות דיווחו שלפחות אחד מבני הזוג סובל ממחלה כרונית המאופיינת בהתקפים פתאומיים כגון אסטמה או אפילפסיה. ב-9% לפחות אחד מבני הזוג סובל מבעיות בגפיים התחתונות.

שיעור המשפחות שבהן לפחות אחד מבני הזוג סובל מבעית בריאות המגבילה את תפקודו גבוה יותר בקרב זוגות בלי ילדים (בשל גילם הגבוה יותר) ובקרב משפחות ערביות, ונמוך יותר בקרב משפחות חד-הוריות עולות. דבר זה נכון לגבי כל סוגי המוגבלויות שנבדקו.

מבדיקה ברמת הפרט עולה כי 42% מהפרטים מקבלי הגמלה סובלים מבעית בריאות המקשה על תפקודם, מתוכם 9% סובלים משתי בעיות ו-1% משלוש בעיות.

לוח מס' 8: אחוז המשפחות שבהן לפחות אחד מבני הזוג סובל מהבעיה ואחוז הפרטים מקבלי הגמלה

הסובלים מהבעיה

אחוז הפרטים מקבלי הגמלה הסובלים מהבעיה	אחוז המשפחות שבהן לפחות אחד מבני הזוג סובל מהבעיה	בעיית הבריאות
29	35	מחלה כרונית המגבילה את התפקוד היומיומי באופן משמעותי (כגון מחלת לב)
9	11	מחלה כרונית המאופיינת בהתקפים פתאומיים (כגון אסתמה)
4	5	מחלות הדורשות טיפול רפואי קבוע לפחות פעם בשבוע (כגון מחלות כליות המחייבות דיאליזה)
2	3	עיוורון או חרשות
4	5	מחלת נפש או הפרעה נפשית
7	9	בעיות בגפיים התחתונות

התנהגות בריאותית בתחום השימוש באלכוהול ובסמים

שכרות

שתיית אלכוהול נבדקה במסגרת מחקר זה מתוך אוריינטציה של התנהגות שהיא בגדר סטייה חברתית ועלולה להזיק לתפקוד המשפחה. לכן הושם הדגש על שתיית משקאות אלכוהוליים עד כדי השתכרות. נוסח השאלה: "האם קרה בחודש האחרון ששתיית משקאות אלכוהוליים עד שהשתכרת, ואם כן, כמה פעמים?" אינו מאפשר השוואה עם נתוני מחקרים אחרים אשר בדקו רק את מספר הפעמים שהנחקר שתה יין או בירה, ללא התניה של השתכרות.

באוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה דיווחו 3.1% מהפרטים ששתו לשוכרה לפחות פעם אחת בחודש שקדם לריאיון, מהם 1.5% עשו זאת יותר מפעם אחת. בקרב הערבים מקבלי הגמלה כמעט לא דווח על שתייה לשוכרה (0.8% בלבד); שיעור המדווחים על השתכרות לפחות פעם אחת זהה בקרב הישראלים הוותיקים והעולים (4%), אולם בעוד שרוב העולים המשתכרים דיווחו על שכחות של פעם בחודש הרי בקרב הישראלים דיווחו רוב המשתכרים על 7 פעמים לפחות בחודש האחרון.

שתיה לשוכרה מדווחת יותר בידי יחידים ללא ילדים בהשוואה לנשואים ולחד-הוריות (4.7%), אולם גם בקרב הנשואים עם ילדים אחוז המדווחים על השתכרות לפחות פעם בחודש עולה על השיעור בכלל אוכלוסיית המחקר (3.8%). המקרים של השתכרות שני בני הזוג הם מעטים.

שימוש בסמים

הנתונים שבידינו בנושא השימוש בסמים בקרב משפחות מקבלות הבטחת הכנסה הם בגדר אומדן כללי המחייב זהירות. לאור החשש ששאלה ישירה על השימוש בסמים לא תפיק דיווחי אמת מהמרוויינים נבדק הנושא בצורה עקיפה באמצעות שתי שאלות:

1. האם מישהו מבני הבית משתמש כיום בסמים, ואם כן, האם מדובר במבוגר, בילד או בשניהם?
2. אם לא, האם מישהו השתמש בעבר?

ניסוח השאלות אינו מאפשר לקבוע בברור האם המשתמשים בסמים הם אכן התובע ו/או בת הזוג. בהסתייגות זו ייחסנו את השימוש המדווח בסמים באופן אקראי לאחד מבני הזוג. האומדן העולה בעקבות עיבוד הנתונים בצורה זו הוא ש-2.5% מהפרטים מקבלי הגמלה משתמשים בסמים, ו-3.8% נוספים השתמשו בעבר ונגמלו. שיעור השימוש בסמים בהווה או בעבר גבוה יותר בקרב יחידים ללא ילדים לעומת חד-הוריות ולעומת נשואים עם או בלי ילדים (10.7% לעומת 5.9%, 4.6% ו-3.3%, בהתאמה). שיעור המשתמשים גבוה ביותר בקרב יהודים ותיקים (13.7%) ונמוך יותר בקרב עולים חדשים (1.9%) וערבים (4.1%).

בעיות נפשיות

במחקרים נמצא כי בעיות נפשיות שכיחות יותר באוכלוסיות בעלות סטטוס חברתי-כלכלי נמוך (Reijnveld & Schene, 1998) שאלון ה-GHQ (General Health Questionnaire) משמש כמכשיר סינון

לבעיות נפשיות מינוריות במחקרים קליניים וכאינדיקטור לחולי נפשי בסקרים קהילתיים בעלי היקף רחב. שאלותיו מתייחסות לתדירות הופעתם של מצבים נפשיים בלתי נעימים ולפגיעה בתפקוד נורמלי. במחקר הנוכחי נעשה שימוש בגירסה המקוצרת בת 12 פריטים (ראו נספח). נחקרים שדיווחו לפחות על ארבעה מצבים שליליים שקרו להם בתדירות גבוהה יחסית בשבועות האחרונים דורגו כבעלי בעיות נפשיות (MacDowell & Newell, 1987). 69% מהפרטים מקבלי הבטחת הכנסה נמצאו כבעלי בעיות נפשיות. השיעור בקרב גברים ונשים היה זהה – 69%. לא נמצאו הבדלים בולטים לפי גיל. השכיחות של בעלי בעיות נפשיות גבוהה ביותר בקרב גילאי 36-45 – 73%. בקבוצת הגיל 18-35 היא מגיעה ל-66%, ובקבוצת הגיל 46+ ל-69%. נמצאו הבדלים ניכרים לפי מצב משפחתי בין נשואים ללא ילדים (60%) ויחידים עם ילדים (63%) לבין נשואים עם ילדים (79%). כמו כן נמצאו הבדלים לפי מוצא: השיעור הגבוה ביותר של בעלי בעיות נפשיות נמצא בקרב הערבים – 85%, והנמוך ביותר בקרב העולים – 58%, והישראלים הוותיקים נמצאים בתווך – 68%. לשם השוואה, במחקר שנערך בהולנד על מדגם אקראי של אנשים בקהילה, ואשר השתמש בכלי מחקר זה עם נקודת חתך בארבעה פריטים, התגלו 14% מהנחקרים כבעלי בעיות נפשיות. השיעור היה גבוה יותר בקרב בעלי סטטוס חברתי-כלכלי נמוך. בניתוח רב משתני, הסטטוס הסוציו-כלכלי הנמוך היה הגורם המשפיע ביותר על בעיות נפשיות. לא עלה בידינו למצוא נתונים השוואתיים ישראליים אלא לגבי אוכלוסיות מיוחדות, כגון נכים.

צרכים בלתי מסופקים בתחום הבריאות

בדיקת צרכים בלתי מסופקים בתחום הבריאות נערכה בתחום טיפול שיניים (מאחר שזה לא נכלל במסגרת ביטוח בריאות מלכתי), קניית תרופות, קבלת טיפולים רפואיים ומכשירים רפואיים (הכרוכה בתשלום) ותזונה.

הימנעות מטיפול שיניים

67% מהמשפחות דיווחו על אי פנייה של אחד מבני הזוג או שניהם לקבלת טיפול שיניים בשנה האחרונה, למרות שהיה צורך בכך. הימנעות מקבלת טיפול שיניים שכיחה יותר במשפחות ערביות (89%) ופחות במשפחות חד-הוריות עולות (57%) ואצל יחידים (60%).

שיעור הפרטים מקבלי הבטחת הכנסה שלא פנו לטיפול שיניים למרות הצורך בשנה האחרונה גבוה בהרבה מהשיעור שנמצא בכלל האוכלוסייה: 64% לעומת 33% (ברג, זוסמן וחורב, 2001). הסיבה העיקרית להימנעות מפנייה היא חוסר יכולת לשלם בעבור הטיפול -94%. שיעור זה עולה בהרבה הן על השיעור המקביל בכלל האוכלוסייה (23%) והן על השיעור שנמצא בקרב מרואיינים הנמנים עם החמישון התחתון מבחינת רמת הכנסותיהם (58%) (שם, לוח מס' 14, עמ' 19). סיבות שצוינו בידי כלל האוכלוסייה כגון חוסר זמן (40%) ופחד מהטיפול (13%) הן בעלות משקל שולי בלבד באוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה – 2% ו-7%, בהתאמה.

אי קניית תרופות למרות הצורך

40% מהמשפחות דיווחו שבמהלך השנה האחרונה קרה שהן לא קנו תרופות למרות שהיו זקוקות להן: ל-34% זה קרה מספר פעמים ול-6% פעם אחת. שוב, הסיבה הדומיננטית לכך היתה חוסר אמצעים (98%). גם ההימנעות מקניית תרופות שכיחה ביותר במשפחות ערביות (68%) ופחות במשפחות חד-הוריות עולות (27%).

במחקר על הבדלים בין מעוטי הכנסה לבין בעלי הכנסה בינונית עד גבוהה בעקבות החלת חוק ביטוח בריאות ממלכתי אשר נערך על מידגם מתוך כלל האוכלוסייה, מדווחים ברג, רוזן ומורגנשטיין (2000) ש-20% מהפרטים בחמישון התחתון ויתרו על קניית תרופות בשנה האחרונה בשל מחירן, בהשוואה ל-10% בשאר החמישונים.

אי קבלת טיפולים ו/או מכשירים רפואיים

24% מהמשפחות דיווחו שבשנה האחרונה לא קיבלו טיפולים רפואיים ו/או מכשירים רפואיים למרות שהיו זקוקות להם, בעיקר בשל חוסר אמצעים (87%). ל-17% מהמשפחות זה קרה מספר פעמים ול-7% פעם אחת. גם תופעה זו שכיחה במיוחד בקרב משפחות ערביות (53%) והכי פחות במשפחות חד-הוריות עולות (15%).

תזונה (לוח מס' 9)

סיפוק צרכי התזונה של המשפחה נבדק באמצעות המדדים הבאים:

1. האם כל ילד מקבל ארוחה חמה כל יום בבית או מחוצה לו (למשל במעון או במועדונית)?

2. האם כל בני המשפחה אוכלים בשר/עוף/דגים או תחליפיהם לפחות פעם בשבוע?

3. האם למשפחה יש מספיק אוכל?

ב-28% מהמשפחות לפחות חלק מהילדים מתחת לגיל 18 אינם מקבלים ארוחה חמה מדי יום. שיעור זה גבוה במיוחד בקרב משפחות ערביות (70%), נמוך יותר בקרב משפחות יהודיות ותיקות ועולות עם ילדים (30%) והכי נמוך במשפחות חד-הוריות עולות (13%).

28% מהמשפחות אינן אוכלות בשר או תחליפיו אפילו פעם בשבוע. ההבדלים בין סוגי המשפחות נשמרים, כאשר החסך שכיח ביותר במשפחות הערביות (64% אינן אוכלות בשר או תחליפיו) ופחות במשפחות החד-הוריות העולות (18%).

7% מהמשפחות דיווחו שתמיד או רוב הזמן אין להן מספיק אוכל, ו-24% נוספות דיווחו שלפעמים הן סובלות ממחסור במזון. בניגוד לשני המדדים הקודמים, לפי מדד זה לא נמצאו הבדלים ניכרים בין סוגי המשפחות. למרות שרוב המשפחות הערביות אינן אוכלות בשר או תחליפיו לפחות פעם בשבוע, וברובן לא כל הילדים נהנים מארוחה יומית חמה, בכל זאת שיעור המדווחים על מחסור באוכל בקרבן אינו חורג מהדיווח באוכלוסיית המחקר כולה. ההסבר יכול להיות טמון בהרגלי תזונה שונים של האוכלוסייה הערבית בהשוואה ליהודית או במצב כלכלי גרוע יותר המאפשר רק קניית סוגי מזון פשוטים ביותר.

לוח מס' 9: אינדיקטורים של תזונה, לפי סוגי משפחות (באחוזים)

משפחה דו-הורית ותיקה ועולה	משפחה דו-הורית ערבית	משפחה חד-הורית ערבית ויהודית ותיקה	משפחה חד-הורית עולה	זוג לא ילדים	יחיד	סה"כ	משתנה
							ארוחה חמה לכל ילד:
70	30	80	87	90	89	72	כן
30	70	20	13	10	11	28	לא
							בשר/תחליף בשר פעם בשבוע:
71	36	74	82	73	79	72	כן
29	64	26	18	27	21	28	לא
							האם יש מספיק אוכל?
60	70	68	71	71	70	69	כן
29	28	24	24	23	21	24	לפעמים
11	2	8	5	6	9	7	לא

סיכום

ניתן לציין שמשפחות המקבלות הבטחת הכנסה סובלות מבעיות בריאות יותר מאשר האוכלוסייה הכללית, אם להסיק משיעורי האשפוז ומשך האשפוז שלהן, ומשיעור גבוה יותר של בעיות נפשיות. לחלק ניכר מהן צרכים בלתי מסופקים בתחום הבריאות בטיפול שיניים, קניית תרופות, קבלת טיפולים ומכשירים רפואיים ותזונה, עד כדי כך שקרוב לשליש סובלות ממחסור במזון לפעמים או רוב הזמן.

המצב הכלכלי

האינדיקטורים לאפיון המצב הכלכלי בקרב משקי בית המקבלים גמלה להבטחת הכנסה הם משני סוגים עיקריים: אינדיקטורים מספריים ואינדיקטורים רכים. בעוד שהסוג הראשון מתייחס לסכומי כסף המוצאים בסעיפי צריכה שונים המייצגים את הרגלי הצריכה של משקי הבית הנדונים, הרי שהסוג השני מייצג את נפוצות הקשיים הכלכליים בתחומים שונים.

ניתוח התפלגות ההוצאות והצריכה בקרב משקי הבית שבאוכלוסיית המחקר ייעשה בהשוואה לכלל האוכלוסייה ולמשקי בית בישראל שהעומד בראשם אינו קשיש ואשר ממוקמים בחמישון ההכנסות התחתון. נברר עד כמה מסופקים צורכי המשפחות באמצעות הסיוע שניתן בידי רשויות הרווחה ונתייחס לקשיי נזילות חמורים שאיתם הם נאלצים להתמודד. בנוסף, נבדוק את הקשר וההתאמה בין דפוסי הצריכה לאינדיקטורים הכלכליים השונים.

דפוסי הצריכה של המשפחות השונות חושבו על בסיס סקר הוצאות משפחה שעורכת מידי שנה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. בנוסף, דפוסי הוצאה על מזון והוצאה כוללת חושבו גם מתוך נתוני הסקר הנוכחי. ניתוח האינדיקטורים הרכים מבוסס על הסקר הנוכחי בלבד.

מדדי צריכה ואינדיקטורים שונים

ההוצאות השונות שובצו לשבעה סעיפי הוצאה עיקריים: 1. מזון, לרבות ירקות ופירות; 2. דיור, הכולל בין השאר זקיפה לצריכת דיור בעין; 3. אחזקת דירה ומשק הבית הכוללת הוצאות על מים, חשמל, גז, הסקה, מיסים עירוניים וצרכי משק בית שונים; 4. ריהוט וציוד לבית; 5. הלבשה והנעלה; 6. בריאות; 7. חינוך, תרבות ובידור. הניתוח כולו מתייחס להוצאות ממוצעות על בסיס חודשי בלבד ובהתאם לכך "נורמלו" ערכי כל הסעיפים למונחי הוצאה ממוצעת חודשית. כדי לנכות השפעות של גודל משק הבית מוצגים הנתונים במונחי נפש תקנית. כמו כן נופו מקבוצות ההשוואה (הכוללות את כלל האוכלוסייה וחמישון ההכנסות התחתון) משקי בית שבראשם עומד קשיש (קשישים אינם כלולים באוכלוסיית המחקר הנוכחי ולכן אינם נכללים בקבוצת ההשוואה). לבסוף, צורף לנתונים סעיף נוסף (סעיף שמיני) המייצג את סך ההוצאה החודשית הממוצעת של משק הבית.

האינדיקטורים המייצגים את מצבם הכלכלי של משקי הבית המשתתפים בסקר פוצלו לשלוש קבוצות התייחסות: משקי בית עם ילדים, חד-הוריים ומשקי בית ללא ילדים (קבוצה זו מכילה גם משקי בית עם פרט יחיד)¹.

¹ לפי צורכי פרק זה, הילדים כוללים את כל הילדים החיים במשק הבית, לא רק את ילדי המשפחה מקבלת הגמלה.

האינדיקטור המייצג את מילוי צרכי משק הבית דורג באמצעות סולם מספיקות. על פי סולם זה מחושב שיעור משקי הבית (מבין אלה שהשיבו לשאלה) החווים מחסור קיצוני ביחס לצריכת מוצרים הכלולים בסעיף שברצוננו למדוד. הדרוג נעשה על פי חמישה סעיפים:

1. הכנסה – מייצג את שיעור משקי הבית שדיווחו כי הכנסתם אינה מספיקה למרבית צורכיהם.
 2. מזון – מייצג את שיעור משקי הבית שדיווחו כי תמיד או רוב הזמן אין מספיק אוכל בבית.
 3. דיור – מייצג את שיעור משקי הבית שדיווחו כי לפחות פעם אחת בחמש השנים האחרונות לא היה למשפחה היכן לגור.
 4. טיפול רפואי – מייצג את שיעור משקי הבית שדיווחו כי לפחות פעם אחת בשנה האחרונה לא קיבלו טיפול או מכשיר רפואי למרות שהיו זקוקים לו.
 5. תרופות – מייצג את שיעור משקי הבית שדיווחו כי לפחות פעם אחת בשנה האחרונה לא רכשו תרופות למרות שהיו זקוקים להן.
- הסיוע שניתן למשקי הבית כדי לשפר את מצבם הכלכלי נאמד באמצעות אינדיקטור המייצג את היקף ניצול ההנחות בתשלומים והסיוע הכספי והחומרי שקובצו לסעיפים כמפורט להלן:
1. הנחה בארנונה;
 2. סיוע בשכר דירה;
 3. ציוד ותחזוקת הדירה – כולל סיוע בשיפוץ הבית, ברכישת ציוד לבית, והנחה בתשלום מיסי ועד הבית.
 4. בריאות – שיעור משקי הבית שנהנו מהטבה אחת לפחות מבין ההטבות הבאות: הנחה ברכישת תרופות, סיוע בתשלום עבור טיפול רפואי, סיוע בתשלום עבור טיפולי שיניים וסיוע בהסעות לטיפול רפואי.
 5. חינוך – שיעור משקי הבית עם ילדים שנהנו מהטבה אחת לפחות מבין ההטבות הבאות במשך השנה האחרונה: הנחה בתשלום עבור מעונות יום, פעוטון, פנימיות ותשלומים שונים לבית הספר (דמי שכלול, בחינות בגרות וטיולים שנתיים).
 6. תחבורה – שיעור משקי הבית שנהנו מהטבה אחת לפחות, מבין ההטבות הבאות: קבלה של כרטיסיות לנסיעה בתחבורה ציבורית וסיוע בתשלום עבור נסיעות בין עירוניות.
 7. הלבשה וציוד אישי – שיעור משקי הבית שנהנו מהטבה אחת לפחות מבין ההטבות הבאות: החזר כספי לביגוד, טיטולים וילקוט לבית הספר.

קבוצה נוספת של שלוש שאלות רכות קובצה והוגדרה כאינדיקטור לקשיי נזילות בקרב משקי הבית הנידונים בשנה האחרונה בלבד ומיוצגת באמצעות הסעיפים שלהלן: 1. שיעור משקי הבית שדיווחו על כך שנתנו צ'ק שחזר; 2. שיעור משקי הבית שדיווחו על הגבלת חשבון הבנק שלהם בשנה האחרונה; 3. שיעור משקי הבית שדיווחו כי רכושם עוקל באמצעות ההוצאה לפועל במהלך תקופה זו².

דפוסי הצריכה בקרב משקי בית הזכאים לגמלה להבטחת הכנסה

דפוסי הצריכה של משקי הבית ושיעורי ההוצאה על הסעיפים השונים בקרב אוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה, כלל האוכלוסייה וחמישון ההכנסות התחתון מפורטים בלוח מס' 10 שלהלן. בלוח מס' 11 מוצגים היחסים בין קבוצות אלה.

לוח מס' 10: הוצאות נבחרות של משק הבית לנפש תקנית*

חמישון תחתון		מקבלי הבטחת הכנסה		כלל האוכלוסייה		סעיף הוצאה
שיעור ההוצאה** (%)	הוצאה ממוצעת (₪)	שיעור ההוצאה** (%)	הוצאה ממוצעת (₪)	שיעור ההוצאה** (%)	הוצאה ממוצעת (₪)	
21	518	24	527	16	644	מזון (כולל ירקות ופירות)
28	683	26	561	22	865	דיור
8	202	9	192	9	347	אחזקת דירה ומשק הבית
5	113	6	124	5	197	ריהוט וציוד לבית
3	83	4	79	3	130	הלבשה והנעלה
4	89	4	83	4	172	בריאות
11	269	10	227	14	538	חינוך תרבות ובידור
15	363	11	250	22	860	תחבורה ותקשורת
5	126	6	133	5	191	מוצרים ושירותים שונים
100	2446	100	2175	100	3945	סך הוצאה לתצרוכת

* החישובים נעשו על בסיס נתוני סקר הוצאות משק הבית 2001, כולל יישובים כפריים ולא כולל מזרח ירושלים.

** שיעור ההוצאה חושב מתוך סך ההוצאה לתצרוכת.

לפי לוח מס' 10 ניתן להבחין כי בקרב משפחות המקבלות גמלה להבטחת הכנסה סעיף ההוצאה על מזון הוא הגדול ביותר. שיעור ההוצאה למזון אצלן עומד על 24% בממוצע. לעומת זאת, בקרב האוכלוסייה כולה עומד שיעור ההוצאה על מזון על 16% בלבד. קבוצת חמישון ההכנסות התחתון ממוקמת בין שתי קבוצות הקצה הנידונות. לעומת זאת, אם נתבונן בשיעורי הצריכה של מוצרים הנחשבים כמותרות יחסית למזון שהוא מוצר בסיסי והכרחי, מתגלה, כצפוי, מגמה הפוכה. הצריכה של מוצרי חינוך תרבות ופנאי, כמו גם תחבורה ותקשורת, היא בשיעורים הגדולים ביותר בקרב כלל האוכלוסייה והנמוכה ביותר בקרב אוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה.

² אנו מניחים כי עיקול רכוש מייצג היבט של קושי נזילות מן הטעם שאין ביכולתו של משק הבית להחזיר חוב, גם במחיר של פעולה קיצונית כמו עיקול.

מסתבר אפוא, שאוכלוסיית מקבלי הגמלה להבטחת הכנסה צורכת מוצרי מזון הנחשבים בסיסיים על חשבון מוצרי מותרות. תופעה זו הנובעת ככל הנראה מהשיקול שיש למלא תחילה צרכים מידיים ובסיסיים על חשבון צרכים שניתן לדחותם או להימנע מהם כליל.

סעיף הוצאה חשוב המהווה נתח נכבד מהוצאותיהם של משקי הבית הוא סעיף הוצאה לדיור. למרות היות הדיור מוצר³ בסיסי והכרחי לקיום, כמעט כמו מזון, משתקפת בלוחות מגמה שונה מזו שחלה באחרון. הוצאה לדיור בקרב משקי הבית המקבלים הבטחת הכנסה היא אמנם הנמוכה ביותר במונחים אבסולוטיים (ועומדת על 561 ש"ח לנפש תקנית בחודש ממוצע), אולם שיעור ההוצאה מסך ההוצאות קרוב לזה השורר בכלל האוכלוסייה ואף נמוך מזה השורר בקרב חמישון ההכנסות התחתון. מדוע אם כן מרחיבים משקי הבית המקבלים הבטחת הכנסה את חלק ההוצאה על מזון בהשוואה לשאר משקי הבית ואילו חלק ההוצאה על דיור דומה לחלק שמקצה האוכלוסייה כולה? סביר להניח שהסיבה לכך טמונה בעובדה שפערי המחירים בין "מזון לעשירים" ל"מזון לעניים" הם קטנים יחסית בעוד שהפערים בין "דיור לעשירים" ל"דיור לעניים" גדולים מאוד. שונות המחירים בשוק הדיור מאפשרת כנראה למרבית משקי הבית להקל על מצוקות דיור באמצעות בחירה בנכס זול יותר. מצוקת הדיור משתקפת בעובדה שכ- 20% מהמשפחות המשתתפות בסקר מתגוררות בדיור ציבורי. לתופעה זו עשויה להיות השלכה שלילית על מצבם הכלכלי של משקי בית החווים מחסור ועוני משום שדיור זול יותר מתקשר בדרך כלל לאזורים צפופים ומוכי אבטלה, מערכות חינוך חלשות יותר וסביבה מוזנחת.

סעיף נוסף הנחשב בסיסי הוא סעיף הבריאות. גם בסעיף זה כמו בדיור מסתמנת מגמה של שוויון בין שיעור ההוצאה בקרב כלל האוכלוסייה לבין שיעור ההוצאה בקרב משקי בית המקבלים הבטחת הכנסה. בניגוד לסעיף הדיור לא סביר שפערי מחירים או שונות בהיצע שירותי הבריאות יאפשרו למשקי הבית הנידונים לחסוך באמצעות בחירה בשירותים זולים יותר, וזאת מפני שרמת השירות הרפואי הציבורי וזמינותו ניתנים באופן הנחשב לשוויוני במידת הסביר. כדי ליישב את "פרדוקס הבריאות" עלינו להתייחס לנתונים שיוצגו בהמשך, המתארים את רמת המספיקות והסיוע שמנצלים משקי הבית בתחום הבריאות.

לוח מס' 11 משקף באופן בולט עוד יותר את העובדה שסכום ההוצאה של משקי בית המקבלים הבטחת הכנסה על מזון אינו שונה במידה ניכרת מזה השורר בכלל האוכלוסייה. משקי בית אלה מוציאים על מזון כ-82% מההוצאה בכלל האוכלוסייה, אף על פי שההוצאה הכוללת בקרב משקי בית המקבלים הבטחת הכנסה עומדת על כ-55% ביחס לאוכלוסייה כולה. הסעיפים חינוך ובריאות, ותחבורה ותקשורת משלימים את התמונה ושוב משקפים את המגמה שלפיה משקי בית המקבלים את הגמלה להבטחת הכנסה מפחיתים את נתח הוצאותיהם בסעיפים אלו כדי להגדיל את הנתח של סעיף המזון. בשאר סעיפי

³ הגדרתו של הדיור כמוצר אינה מדויקת מפני ששכירות למשל נכלל בגדרה של שירותי דיור ולא מוצרי דיור. לאורך הדיון נתייחס לשירותי דיור ומוצרי דיור בהגדרה כוללת מאחדת: מוצר דיור.

ההוצאה ניכרת מגמה ברורה לפיה מוציאים משקי בית המקבלים הבטחת הכנסה שיעור הנע סביב 60% מההוצאה המקבילה בכלל האוכלוסייה.

לוח מס' 11: השוואה בין קבוצות אוכלוסיית שונות על פי הוצאות נבחרות של משק הבית*

סעיף הוצאה	כלל האוכלוסייה	מקבלי הבטחת הכנסה	חמישון תחתון
מזון (כולל ירקות ופירות)	1	0.82	0.80
דיור	1	0.65	0.79
אחזקת דירה ומשק הבית	1	0.55	0.58
ריהוט וציוד לבית	1	0.63	0.57
הלבשה והנעלה	1	0.61	0.64
בריאות	1	0.48	0.52
חינוך, תרבות ובידור	1	0.42	0.50
תחבורה ותקשורת	1	0.29	0.42
מוצרים ושירותים שונים	1	0.7	0.66
סך הוצאה לתצרוכת	1	0.55	0.62

* החישובים נעשו על בסיס נתוני סקר הוצאות משק הבית 2001, כולל יישובים כפריים ולא כולל מזרח ירושלים. קבוצת כלל האוכלוסייה נבחרה לשמש כבסיס ההשוואה.

ראוי לציין כי בהשוואה בין משקי הבית המקבלים הבטחת הכנסה לאלה הממוקמים בחמישון ההכנסות התחתון, ידם של האחרונים על העליונה, לפחות מנקודת המבט של ערכן המוחלט של הוצאות משק הבית. הנתונים בלוח מס' 11 מורים כי ההוצאה הכוללת בקרב משקי בית המקבלים הבטחת הכנסה נמוכה יותר, וכך כמעט כל סעיפי ההוצאה הנוספים.

בלוח מס' 12 מוצגים נתונים לגבי סך ההוצאה החודשית וההוצאה על מזון בקרב משקי הבית. הנתונים מבוססים על דיווח ראשי משק הבית שהשתתפו בסקר הבטחת הכנסה. ההוצאה על מזון עומדת על 43% מסך ההוצאה המדווחת. לעומת זאת אם נתייחס להוצאה הכוללת על פי סקר הוצאות המשפחה שבלוח מס' 11 (ולא להוצאה המדווחת), נקבל שיעור הוצאה דומה לזה שבלוח האמור, העומד על 23% במוצע.

ייתכן שההבדלים בין הסקרים בערכי סעיף ההוצאה הכוללת נובעים מכך שראשי משק הבית העריכו סעיף זה בהערכת חסר. בנוסף, הסקר הנוכחי לא כולל זקיפה לצריכת דיור בעין (לבעלי בתים ששיעורם עומד על 38% בקרב משקי הבית שהשתתפו בסקר).

לוח מס' 12: הוצאות מזון וסה"כ כפי שמדווח בקרב משקי בית המקבלים גמלה להבטחת הכנסה*

שיעור ההוצאה (%)	הוצאה ממוצעת	סעיף הוצאה
**43	1,523	מזון (כולל ירקות ופירות)
***23	3,568	סך הוצאה מדווחת

* החישובים נעשו על בסיס נתוני המחקר הזה.
 ** שיעור ההוצאה חושב מתוך סך ההוצאה המדווחת.
 *** שיעור ההוצאה חושב מתוך סך ההוצאה לתצרוכת שבלוח מס' 10.

אינדיקטורים למצב הכלכלי

שלושת האינדיקטורים שנבחרו כדי לתאר את מצבם הכלכלי של משקי הבית שהשתתפו בסקר מקבלי הבטחת הכנסה הם: אינדיקטור מספיקות, שתפקידו לתאר בפנינו את מידת המחסור שחווים משקי הבית; אינדיקטור סיוע והטבות, הבא לתאר בפנינו באיזו מידה נפוץ הסיוע שניתן למשפחות נזקקות; ואינדיקטור לקשיים בנזילות; שמציג בפנינו עד כמה חמורה בעיית הנזילות הכספית בקרב המשפחות הנידונות. האינדיקטורים מחושבים על בסיס הסעיפים שתוארו לעיל.

אינדיקטור מספיקות

בלוח מס' 13 להלן מוצגים שיעורי המשפחות בחלוקה שדיווחו על מחסור חמור באחד מהסעיפים על פי סוג משק הבית.

לוח מס' 13: אינדיקטור מספיקות בקרב משקי בית המקבלים קצבת הבטחת הכנסה

סעיף מספיקות	אחוז משקי הבית המדווחים על מחסור (מספר תצפיות בסוגריים)		
	משקי בית ללא ילדים (N=337)	חד-הוריים (N=392)	זוג עם ילדים (N=203)
הכנסה	46	52	55
טיפולים רפואיים*	14	14	22
תרופות	34	32	50
מזון	9	7	5
מגורים	22	18	10

* בקרב משקי בית הזקוקים לטיפול.

כפי שהסתמן בניתוח שנעשה לעיל בנושא דפוסי הצריכה, לא מבחינים כמעט ברעב או מחסור חמור במזון בקרב המשפחות הנידונות – שיעור משקי הבית שדיווחו על מחסור תמידי בסעיף זה הוא הנמוך ביותר ונע בין 5% ל- 9% בלבד. עם זאת, אם היינו מתחשבים גם במשקי הבית שאצלם תדירות המחסור במזון הוגדרה כ"לפעמים", היה שיעורם גדל ל-31%.

בסעיף המגורים, 10% ממשקי הבית שהוגדרו כזוג עם ילדים דיווחו שלא היה להם היכן ללון לפחות פעם אחת ב-5 השנים האחרונות. לעומת זאת, כחמישית ממשקי הבית החד-הוריים וללא ילדים שהשתתפו בסקר דיווחו על מצוקה דומה. העובדה ששיעורם של האחרונים עומד כמעט על 80% מאוכלוסיית

המחקר כולה מתיישבת עם נתוני לוח מס' 10 המצביעים על דפוסי הוצאה מתונים יחסית בסעיף הדיור. ניתן היה לצפות שקשיי הדיור יביאו להגדלת ההוצאות היחסיות על סעיף זה, אולם כאמור, על פי לוח מס' 11, אין לכך עדות ממשית בפועל. הסקנו שהאוכלוסייה הנדונה אינה מרחיבה את חלקה של ההוצאה המוקצית לדיור (בהשוואה לאוכלוסיית כולה) כתוצאה מפערי המחירים השוררים בשוק הדיור, והאפשרות לבחור במקום מגורים זול יחסית. על בסיס קו המחשבה שהוצג, אחד ההסברים האפשריים לתופעה המוצגת בלוח מס' 13 הוא כי היא נובעת משינויים תכופים וממעברי מגורים רבים יחסית. משק בית במצב רעוע, המידרדר כלכלית ואשר נתון לקשיי נזילות חמורים (כפי שנראה בהמשך) עשוי לשנות מקום מגורים לעתים תכופות כדי לחסוך בהוצאות. במקרים כאלה ייתכן כי בתקופות המעבר נותר משק הבית ללא קורת גג עד לכניסה למקום המגורים החדש. יצוין, כי השערות אלה ראויות לבדיקה מעמיקה יותר באמצעות מחקר רחב היקף שיבדוק את הקשר בין מגורי אוכלוסיות השרויות במצוקה כלכלית ומעגל העוני.

סעיף התרופות מפתיע אף הוא בגובהו ומרמז שמשקי הבית מעדיפים להמנע מרכישת תרופות בתקווה שיתגברו על בעיות בריאות בכוחות עצמם (תופעה זו נידונה בהרחבה בפרק הבריאות). לפיכך, כשליש עד מחצית ממשקי הבית אינם רוכשים תרופות החיוניות לבריאותם. עובדה זו תואמת את הממצא כי שיעור ההוצאה על בריאות בקרב משקי בית המקבלים הבטחת הכנסה זהה לזה של כלל משקי הבית, למרות שהיינו מצפים ששעור זה יהיה גבוה יותר.

ככלל, מסתמן על פי הנתונים שזוגות עם ילדים חווים מחסור גדול יותר בסעיפי ההכנסה, הטיפולים הרפואיים והתרופות אך קטן יותר בסעיפי המזון והדיור. ייתכן שתופעה זו מתרחשת עם הימצאותם של ילדים במשק הבית. מעבר מגורים נעשה "יקר" יותר במשקי בית מסוג זה עקב הצורך להתאים לילדים מסגרות חדשות. גם משקי הבית של החד-הוריים נתקלים בקשיים מסוג זה וייתכן שהשיעור של סעיף המגורים גדול יותר בקרבם מתוך אילוץ של מפרנס יחיד המצריך ניידות גדולה.

לאור כל האמור, אין זה מפתיע כי כמחצית ממשקי הבית דיווחו כי הכנסותיהם אינן מספיקות לרוב צרכיהם. הנתונים משקפים לפחות שני צרכים בסיסיים שאינם מסופקים: איכות הדיור וטיפול בבריאות.

אינדיקטור סיוע והטבות

מבין שבעת סעיפי ההטבות המפורטים בלוח מס' 14, סעיף הציוד ואחזקת הדירה מדורג כגבוה ביותר. בין 50% ל-80% ממשקי הבית קיבלו סיוע או הטבה הכלולה בסעיף זה (זה כולל הנחה בתשלומי ארנונה ומים, סיוע בשיפוץ הבית, סיוע ברכישת ציוד לבית והנחה בתשלום ועד בית). למרות ששיעור ההוצאה על דיור בקרב משקי בית הזכאים לגמלה להבטחת הכנסה דומה לזה השורר בכלל האוכלוסייה, הם נוטים לנצל את הסיוע שעומד לרשותם בתחום הדיור בתדירות גבוהה. מסתבר אפוא שבנוסף לאינדיקטור המספיקות, גם באמצעות אינדיקטור ההטבות ניתן להצביע על מוטיבציה גבוהה לשפר את איכות הדיור. מחסור בדיור קבוע ויציב יחד עם ניצול נרחב של ההטבות מוביל למסקנה כי רמת המגורים נמוכה ומשקי הבית שואפים

לשנותה. במילים אחרות, המעבר לדיור זול מוביל אמנם לחיסכון בעלויות (על פי דפוסי הצריכה שבלוח מס' 1), אולם חוסר שביעות הרצון והשאיפה לשיפור המצב הקיים בולטים בהתייחס לאינדיקטורים "מספיקות והטבות".

לוח מס' 14: אינדיקטור הטבות למשק הבית בקרב משקי בית המקבלים גמלה להבטחת הכנסה

אחוז משקי הבית המדווחים על ניצול ההטבה				סעיף ההטבה
סה"כ (N=932)	משקי בית ללא ילדים (N=337)	חד-הוריים (N=392)	זוג עם ילדים (N=203)	
84	81	90	79	1. הנחות בארנונה ומים
61	58	68	51	2. סיוע בשכר דירה*
70	70	81	51	3. ציוד ואחזקת דירה
11	14	10	7	4. בריאות
35	0	35	35	5. חינוך**
18	20	15	19	6. תחבורה
5	1	9	2	7. הלבשה וציוד אישי

* בקרב הגרים בדירות בשכירות (ציבורית או פרטית).
** בקרב משפחות עם ילדים.

הסעיף השני בגודלו הוא סעיף החינוך, ומלוח מס' 14 עולה כי 35% ממשקי הבית עם ילדים המקבלים גמלה להבטחת הכנסה נוהגים לנצל הטבות הקשורות בחינוך. בהתאם לדיון בסעיפים הקודמים, גם תופעת ניצול ההטבות בחינוך בהיקף נרחב נובעת כנראה מן העובדה שמרבית התקציב במשקי הבית הנידונים מושקע במוצרי צריכה בסיסיים. מסתבר שהצורך בסיוע בתחום החינוך מביא להגדלת נפוצות השימוש בו.

העובדה שרק כחמישית ממשקי הבית מנצלים את ההטבות בתחבורה נובעת אולי מכך שברוב המקרים שוהים בני משק הבית בסביבת ביתם וסובלים מחוסר תעסוקה. אילו שיעור המועסקים באוכלוסייה זו היה עולה, סביר להניח שניצול הטבות התחבורה היה עולה בהתאמה.

שיעור ניצול ההטבות בבריאות נע בין 7% ל-14% בלבד, וזה מפתיע למדי, ראשית מפני שהיצע ההטבות המפורט בסקר הבטחת הכנסה הוא גדול ומגוון למשל טיפולי שיניים, רכישת תרופות ותרופות מיוחדות, ציוד וטיפול רפואי לרבות טיפול מיוחד והסעות לטיפול רפואי; שנית, לפחות 32% ממשקי הבית זקוקים לסיוע רפואי שאינו ניתן להם כיום וזאת על פי הצורך בתרופות בלבד. נוסף על כך, כפי שצוין לעיל, למרות היות הבריאות סעיף צריכה בסיסי, משקי הבית הנידונים אינם מקצים לו נתח גדול מההוצאות בהשוואה לכלל משקי הבית. מעניין לראות ששיעור השימוש בהטבות בריאותיות בקרב משקי בית ללא ילדים כפול מזה שבמשקי בית עם זוג וילדים. נדמה שעול גידול הילדים מכביד על משקי בית אלו והם נוטים לוותר על

זכויות בנושא הבריאות. סיבה נוספת שעשויה להסביר פער זה היא הגיל המבוגר יותר של הזוגות והיחידים בקבוצת משקי הבית ללא ילדים.

קשיי נזילות

נתוני לוח מס' 15 משקפים את היקף קשיי הנזילות שעומדים משקי הבית המקבלים גמלה להבטחת הכנסה. הנתון הבולט ואולי המדאיג ביותר הוא שיעור המשפחות שחשבון הבנק שלהן הוגבל. שיעור זה עומד כמעט על 40% בקרב האוכלוסייה כולה ועל 46% בקרב זוגות עם ילדים – שיעור גבוה בכל קנה מידה.

נהיר לכל, כי בעלות על חשבון בנק הכרחית לרכישת מוצרים באשראי (תשלומים), לקבלת הלוואות בנקאיות, קבלת קצבאות וסיוע כספי ואף לקבלת שכר מהמעסיק במקרים רבים. עם זאת, רכישת מוצרי מזון ומוצרים בסיסיים נוספים יכולה להעשות באופן ישיר ואין הכרח להשתמש בכרטיסי אשראי, צ'קים, הוראות קבע וכדומה. מכאן, שגם ללא חשבון בנק פעיל לגמרי ניתן לרכוש מוצרים אלו. עובדה זו עולה בקנה אחד עם הנתונים בלוח מס' 10 שלפיהם מקבלי הגמלה להבטחת הכנסה רוכשים מוצרים בסיסיים (בעיקר מזון) בשיעורים העולים על אלה של כלל האוכלוסייה ושל החמישון התחתון.

לוח מס' 15: אינדיקטור קשיי נזילות בקרב משקי בית המקבלים גמלה להבטחת הכנסה⁴

אחוז משקי הבית המדווחים על הקושי				סעיף הקושי
ס"ה"כ (N=932)	משקי בית ללא ילדים (337=N)	חד-הוריים (392=N)	זוג עם ילדים (203=N)	
25	18	26	36	צ'ק שחזר
38	31	40	46	הגבלה בחשבון הבנק
9	5	8	18	עיקול רכוש

העובדה שבין 18% ל-36% ממשקי בית שהשתתפו בסקר הבטחת הכנסה דיווחו על צ'ק שחזר, מלמדת כי תכנון התקציב ועמידה במגבלותיו נעשים כמעט בלתי אפשריים בקרב משקי הבית הנדונים. קרוב לוודאי שהמצוקה התקציבית והמחסור נותנים את אותותיהם, ואמינותם הכלכלית של משקי הבית נפגמת.

ככלל מסתמן כי עול גידול הילדים במשפחות עם זוג הורים ניכר באינדיקטורים לקשיי נזילות באופן בולט. במשקי בית אלו קשיי התקציב משפיעים גם על ערכו של סעיף הקושי השלישי – שיעור עיקולי הרכוש. סעיף זה מהווה אינדיקטור ברור לפריצה חמורה של מסגרת תקציב משק הבית, ועומד על 18% בקרב משקי הבית הללו.

⁴ ישנם סעיפים נוספים המייצגים קשיי נזילות, אולם הם אינם שונים בהרבה מאלה המוצגים בלוח.

סיכום

מניתוח דפוסי הצריכה של משקי בית המקבלים גמלה להבטחת הכנסה עולה כי משקי בית אלו מקצים נתח גדול למדי מתקציבם לרכישת מזון, על חשבון צריכה מופחתת של חינוך ותחבורה ותקשורת. כלומר, מסתמנת מגמה של השקעה במוצרים בסיסיים על חשבון מותרות. עם זאת, שיעור ההוצאה של מקבלי הגמלה בסעיפי דיור ובריאות אינה שונה מזו של משקי הבית בכלל האוכלוסייה. גם דיור ובריאות נחשבים למוצרים בסיסיים, ונשאלת השאלה מדוע לא מקצים משקי הבית הנידונים נתח יחסי גדול יותר גם למוצרים אלה. בהתאם ללוחות שהוצגו בפרקים קודמים, אחוזים ניכרים ממשקי הבית אינם שבעי רצון ממצבם הבריאותי ואיכות הדיור הקיימת, אולם בעוד שהם נוטים לנצל באופן נרחב סיוע והטבות בתחום הדיור, הרי ששימוש בהטבות וסיוע בתחום הבריאות נפוץ הרבה פחות. ניצול ההטבות בתחום הדיור מהווה תגובה טבעית, בהתאם להנחה שדפוסי הצריכה המתונים של דיור מצביעים על בחירה בדיור מוזל באיכות ירודה הנתמך על ידי פערי המחירים כמו גם שונות האיכות בשוק הדיור בישראל. לעומת זאת בבריאות, המערכת הציבורית מספקת שירותי רפואה ברמה נאותה, ודפוסי הוצאה מתונים יחסית עבור השירותים הללו נובעת אולי מהתעלמות מהמצב הבריאותי ונסיון להתגבר על מחלות ללא שימוש בתרופות ועזרים רפואיים נוספים המחייבים השקעה כספית (תופעה זו נידונה בהרחבה בפרק הבריאות). הניצול המועט באופן יחסי של הסיוע בתחום הבריאות עשוי להעיד על קושי וסרבול בנהלים או על מתן סיוע שאינו תואם את צרכי האוכלוסייה הנזקקת.

שימוש בשירותים

בנוסף להנחות והטבות כספיות שונות זכאיות המשפחות מקבלות הגמלה להבטחת הכנסה גם למגוון שירותים בחינם או בתשלום מוזל. השירותים הללו מפורטים בתקנון העובדים הסוציאליים, אולם נראה כי מיצויים בפועל, חוץ מטיפול של עובד סוציאלי בלשכה, מצומצם ביותר (ראו לוח מס' 16).

מהלוח עולה כי רק 5%-8% מהמשפחות עם ילדים ניצלו תוכניות חינוכיות שונות המיועדות לילדים במסגרת שעות הלימודים הרגילות ואחריהן. גם בתחום שירותי הבריאות אחוז המיצוי אינו עולה על 6%.

שתי הסיבות העיקריות לאי ניצול השירותים הן: חוסר ידע על השירות ו/או אופן מיצוי הזכות לגביו – 51%, וחוסר זכאות לקבלת השירות או חוסר תקציב שאינו מאפשר קבלתו – 34%.

לוח מס' 16: שיעור המשפחות שציננו כי קיבלו שירותים שונים בחצי השנה האחרונה

משפחות עם ילדים (N=592)	משפחות בלי ילדים (N=340)	כלל המשפחות (N=932)	השירות
1.2	2.9	1.9	עוזרת בית
0.5	1.8	0.9	מט"בית
0.9	-	0.5	סומכת
0.9	-	0.5	מטפלת לילדים
6.6	-	4.4	שיעורי עזר לילדים
5.1	-	3.4	ביקור הילדים במועדונית/אומנה יומית/חממה
1	-	0.7	השתתפות הילדים בתוכניות מיוחדות כגון אוריון, הכן
2	-	1.3	מטפחת/סייעת לילדים בביה"ס
5.9	-	3.9	קייטנה/נופשון לילדים
6.3	1.8	4.7	השתתפות בחוגים במרכז קהילתי
7.9	1.2	5.5	הסעות לבי"ס ולתעסוקה
20.0	10.9	16.7	טיפול של עובד סוציאלי בלשכה
4.4	5.6	4.8	טיפול/בדיקה פסיכולוגית או פסיכיאטרית
3.7	1.8	3.0	טיפול שיניים
0.6	2.1	1.1	מכשירים רפואיים כגון כיסא גלגלים
2.4	1.6	2.1	טיפולים פארא-רפואיים
1.8	3.5	2.5	תוכנית גמילה
1.1	0	0.7	מרכז למניעת אלימות

מידת מיצוי הזכאות לשירותים בקרב המשפחות מקבלות הגמלה להבטחת הכנסה שונה ביישובים בעלי מעמד סוציו-כלכלי שונה. שימוש בדירוג היישובים על-פי מעמד הסוציו-כלכלי שהכינה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מגלה הבדלים עקביים, גם אם לא תמיד מובהקים מבחינה סטטיסטית, בין היישובים הנמצאים בארבעת הדרגות התחתונות של הסולם לבין היישובים המדורגים בחמשת הדרגות הגבוהות (בדרג העשירי אין משפחות מקבלות הבטחת הכנסה): בכל היישובים הנמוכים רמת השימוש של מקבלי הגמלה בשירותים פחותה מאשר ביישובים הגבוהים (ראו לוח מס' 17).

לוח מס' 17: שיעור השימוש בשירותים נבחרים, לפי מעמד סוציו-כלכלי של יישוב המגורים *

השירות	סה"כ	יישובים ברמות 1-4 בסולם הסוציו-כלכלי	יישובים ברמות 5-9 בסולם הסוציו-כלכלי
טיפול של עובד סוציאלי בלשכה**	16.7	13.7	18.8
טיפול/בדיקה פסיכולוגית**	4.8	2.8	5.8
טיפול שיניים	3.0	3.0	2.9
הסעות	5.5	3.8	6.4
חוגים במרכז הקהילתי**	4.7	2.3	6.5
שיעורי עזר לילדים	6.6***	5.5	8.3
ביקור הילדים במועדונית	5.1***	3.8	7.3
קייטנה/נופשון לילדים**	5.9***	3.3	9.1

* בלוח מוצגים רק שירותים שלפחות 3% מהמשפחות דיווחו על שימוש בהם.

** P<.05

*** מחושב מתוך המשפחות עם ילדים

במסגרת הסקר נשאלו המשפחות האם הן זקוקות לשירותים נוספים שאינן מקבלות כיום או לתגבור שירותים שהן מקבלות. השירותים הבולטים בחסרונם בדיווחי המשפחות הם טיפולים רפואיים ופארא-רפואיים או ציוד רפואי – 36% מכלל המשפחות (44% מהמשפחות ללא ילדים ו-30% מהמשפחות עם ילדים); שירותים שונים לילדים (מועדונית, צהרון, עזרה בשיעורים, חונך, הסעות לביה"ס) – 39% מהמשפחות עם ילדים; ועזרה כלכלית (יותר הנחות, עזרה במימון שיפוץ הבית) – 13% מהמשפחות (ראה לוח מס' 18). שיעור נמוך בהרבה מהמשפחות ציינו צורך בתוספת של שירותים מהסוג שהן מקבלות, ממצא בלתי מפתיע לנוכח השיעורים הנמוכים של משפחות שדיווחו על קבלת שירותים שונים.

שתי סיבות עיקריות מציינות המשפחות לאי קבלת השירותים שהן זקוקות להם (אם שירותים נוספים ואם תוספת בשירותים ניתנים): חוסר ידע על השירות או על אופן המיצוי – 51%; טענת השירותים כי הן אינן זכאיות לשירות או חוסר תקציב – 34%. ניתן לשער כי לפחות בחלק מהמקרים חוסר הידע על השירות נובע מכך שהשירות כלל לא קיים ביישוב. יישובים עניים מאופיינים במיעוט שירותים, וזו עשויה להיות אחת הסיבות לשיעור המשתמשים הנמוך בקרב מקבלי הגמלה ביישובים הנכללים בארבע הדרגות הנמוכות בסולם הסוציו-כלכלי. ניתוח לפי סוג היישוב – יהודי, ערבי או מעורב, מגלה מגמות דומות, כאשר ביישובים הערביים (שמסקלם בארבע הרמות הנמוכות של הסולם הוא דומיננטי) אחוז המשתמשים הוא אפסי.

לוח מס' 18: צורך בשירותים נוספים בקרב משפחות מקבלות הבטחת הכנסה (באחוזים)

צורך בתוספת שירותים שמקבלים				צורך בשירותים נוספים שלא מקבלים כיום				השירות
% מתוך המשפ' עם ילדים (N=592)	% מתוך המשפ' ללא ילדים (N=340)	% מתוך סה"כ המשפחות	N	% מתוך המשפ' עם ילדים (N=592)	% מתוך המשפ' ללא ילדים (N=340)	% מתוך סה"כ המשפחות	N	
-	-	-	-	0.8	1.2	1	9	מרכז גמילה
0.5	-	0.3	3	6.6	4.0	5.1	47	חוגים
0.2	0.3	0.2	2	5.6	11.5	7.6	70	עזרה במשק הבית
1.2	1.5	1.4	13	30.2	44.4	35.9	330	טיפול רפואיים ופארא-רפואיים או ציוד רפואי (כולל טיפול שיניים, הנחה בתרופות, טיפולים רפואיים וכו')
0.8	-	0.5	5	38.5	-	25	232	שירותים לילדים (חונך, עזרה בשיעורים, מועדונית, צהרון, הסעות לביה"ס וכו')
5.6	2.6	4.5	41	13.3	12.9	13.4	125	עזרה כלכלית (יותר הנחות, שיפוץ הבית)
1.0	-	0.7	6	4.2	5.0	4.6	42	טיפול נפשי

תמיכה חברתית

התמיכה החברתית של המשפחות מקבלות הגמלה נבדקה באמצעות שלושה מדדים:

1. תדירות המפגשים עם קרובי משפחה שאינם מתגוררים עם המשפחה;
 2. תדירות המפגשים עם חברים;
 3. קיומו של איש אמון שאפשר לספר לו את הבעיות ולהתייעץ איתו.
- נוסף על תמיכה ממקורות חברתיים שמחוץ למשפחה הגרעינית, נבדקו גם כמה דפוסים של בילוי משפחתי מתוך הנחה שהם עשויים ללמד על מידת הלכידות המשפחתית.
- היבט נוסף, המנוגד בתכלית לתמיכה חברתית, שעליו נאסף מידע, הוא אלימות בתוך המשפחה, בין בני הזוג, על-פי דיווח המרואיינים.

פגישות עם בני משפחה וחברים

53% מהפרטים מקבלי הבטחת הכנסה נפגשים עם בני משפחה שאינם מתגוררים איתם במשק הבית לפחות פעם בשבוע, 17% נפגשים לפחות אחת לחודש, 22% נפגשים לעתים רחוקות יותר ול-8% אין כלל משפחה בארץ. תדירות המפגשים עם חברים קצת יותר נמוכה – 50% נפגשים לפחות פעם בשבוע, 14% נפגשים לפחות אחת לחודש, 13% נפגשים בתדירות נמוכה יותר, אולם הנתון המשמעותי יותר הוא שכמעט רבע מהמרואיינים (23%) דיווחו שאין להם כלל חברים.

בני משפחה וחברים יכולים להוות מקורות תמיכה משלימים (כלומר, אדם מקבל תמיכה גם מבני משפחה וגם מחברים) או מפצים (כלומר, קיום תמיכה ברמה גבוהה ממקור אחד מפצה על העדר או מעט תמיכה מהמקור האחר). יצרנו אינדקס המשלב את הממד של סוג המפגשים – משפחה או חברים, עם הממד של אינטנסיביות (תדירות) המפגשים – לפחות פעם בשבוע (הכי אינטנסיבי), לפחות פעם בחודש (אינטנסיביות בינונית), פחות מפעם בחודש או אין חברים/בני משפחה בארץ בכלל (אינטנסיביות נמוכה). הממד המשולב מהווה סולם שערכיו, בסדר יורד, הם:

1. תמיכה חברתית רבה מאוד – מפגשים אינטנסיביים עם בני משפחה וגם עם חברים;
2. תמיכה חברתית רבה – מפגשים באינטנסיביות בינונית עם שני הגורמים או מפגשים באינטנסיביות רבה עם אחד מהם ובינונית עם האחר;
3. תמיכה חברתית ברמה בינונית – מפגשים באינטנסיביות רבה עם אחד הגורמים ומעטה או נעדרת לגמרי עם האחר;
4. תמיכה חברתית מעטה – מפגשים באינטנסיביות בינונית עם אחד הגורמים ומעטה או נעדרת לגמרי עם האחר;
5. תמיכה חברתית מעטה מאוד – מפגשים באינטנסיביות מעטה עם גורם אחד בלבד או העדר מפגשים עם שניהם.

ניתוח האינדקס ברמת הפרט מעלה את התוצאות האלה :

- א) ל-12% ממקבלי הגמלה יש רק תמיכה מעטה מאוד (ל-6% אין קרובי משפחה וגם לא חברים, ו-6% נוספים נפגשים מעט רק עם אחד משני המקורות). בניגוד לכך, ל-29% יש תמיכה חברתית רבה מאוד (ראו לוח מס' 19).
- ב) גברים מדווחים קצת יותר על תמיכה חברתית – 52% מהם, בהשוואה ל-44% מהנשים, נמצאו כבעלי תמיכה רבה מאוד או רבה.
- ג) הדפוס השכיח ביותר אצל הגברים הוא השלמה (36% מקבלים תמיכה רבה הן מבני משפחה והן מחברים), בעוד שאצל נשים הוא פיצוי (33% מקבלות תמיכה רבה מאחד הגורמים ומעט או כלל לא מהאחר).
- ד) הערבים נהנים מהתמיכה הרבה ביותר, העולים – מהתמיכה המעטה ביותר ואילו היהודים הוותיקים נמצאים בתווך (54%, 39% ו-49%, בהתאמה, דורגו ברמה גבוהה או בינונית. ל-17% מהעולים יש רק תמיכה מעטה מאוד או כלל לא).
- ה) דפוס התמיכה השכיח אצל הערבים הוא השלמה (37% מקבלים תמיכה משני המקורות), אצל העולים – פיצוי (34% מקבלים תמיכה רק ממקור אחד), ואצל היהודים הוותיקים השכיחות של שני הדפוסים דומה (30% השלמה ו-29% פיצוי).
- ו) אנשים נשואים עם ילדים נהנים מהתמיכה החברתית הרבה ביותר (58%), ואילו נשואים ללא ילדים מהתמיכה המעטה ביותר. אצל היחידים ישנו קיטוב כאשר 42% נהנים מתמיכה רבה ו-29% מתמיכה מעטה או מעטה מאוד או כלל לא.
- ז) הדפוס השכיח בקרב הנשואים עם ילדים הוא השלמה, ואילו אצל הנשואים ללא ילדים והחד-הוריות – פיצוי. אצל היחידים אין דפוס בולט.
- ח) עוצמת התמיכה פוחתת עם העלייה בגיל.

קיומו של איש אמון (confidant)

היבט נוסף של תמיכה חברתית שנבדק במחקר הוא האם יש לפרט מישהו קרוב שהוא יכול לדבר איתו על בעיותיו. קיומו של איש אמון כזה עשוי להקל על הלחצים הנפשיים של הפרטים ולסייע להם בהתמודדות עם מצבם. 69% מהפרטים מקבלי הגמלה דיווחו שיש להם איש אמון. לשיעור גבוה יותר של נשים מאשר גברים יש איש אמון (71% לעומת 64%). מעניין לציין שלמרות שהעולים נפגשים פחות עם חברים וקרובי משפחה בהשוואה ליהודים הוותיקים ולערבים, לשיעור גבוה יותר בקרבם יש אדם קרוב שאפשר להתייעץ אתו (73% בהשוואה ל-70% ו-62%, בהתאמה). אצל יחידים, עם או בלי ילדים, איש האמון הזה הוא בדרך כלל קרוב משפחה מדרגה ראשונה (הורה, אח וכד') או חבר, ואילו אצל נשואים האדם הקרוב הוא בן/בת הזוג או קרוב משפחה (אצל נשואים עם ילדים) או חבר (אצל נשואים ללא ילדים).

לוח מס' 19: עצמת התמיכה החברתית (מדד משולב), לפי מספר מאפיינים דמוגרפיים (באחוזים)

סה"כ	מדת התמיכה	רבה מאד	רבה	בינונית	מעטה	מעטה מאוד	סה"כ
100	29	18	31	10	12	100	סה"כ
							מין
100	36	16	28	6	14	100	גברים
100	26	18	33	11	12	100	נשים
							קבוצת אוכלוסייה
100	30	19	29	9	13	100	יהודים ותיקים
100	22	17	34	10	17	100	עולים
100	37	17	30	11	5	100	ערבים
							מצב משפחתי
100	27	15	29	10	19	100	יחיד
100	13	17	41	17	12	100	נשוי
100	27	17	35	9	12	100	יחיד+ילדים
100	37	21	26	8	8	100	נשוי+ילדים
							גיל
100	34	20	31	6	9	100	35-18
100	30	16	29	10	15	100	45-36
100	22	17	33	13	15	100	+46

בילויים משפחתיים (משפחה גרעינית)

בדיקת דפוסי הבילוי של המשפחה במחקר זה נעשתה בהתייחס למשפחות עם ילדים עד גיל 18 ולא כללה משפחות ללא ילדים, מתוך הנחה שהם יכולים ללמד יותר על מידת הלכידות המשפחתית במשפחות מהסוג הראשון. המדד היה מספר הפעמים שהמשפחות בילו ביחד בשלושת החודשים האחרונים בהקשרים שונים.

רוב המשפחות המקבלות הבטחת הכנסה כמעט אינן יוצאות יחד לבילויים העולים כסף – רק 8% הלכו לפחות פעם אחת במשך התקופה שצוינה לסרט, מסעדה וכד' (ראו לוח מס' 20). 15% דיווחו שהן יצאו ביחד לחופשה בת כמה ימים מחוץ לבית, אולם נראה שזו היתה בעיקר התארחות אצל קרובים, שאינה כרוכה בתשלום. לעומת זאת, 33% יצאו יחד לפיקניק לפחות פעם אחת ו- 37% יצאו יחד לקניון. בילויים משפחתיים מסוג זה שכיחים יחסית בקרב משפחות חד-הוריות עולות (49% מהן יצאו לפיקניק בתקופה האמורה, 67% יצאו לקניון) אך כמעט ולא קיימים כלל בקרב משפחות ערביות – 1-3 אחוזים בלבד ממשפחות אלה יצאו לבילוי כלשהו. יתכן שההסבר לכך טמון בהבדלים תרבותיים. בקרב משפחות שבהן יש מפרנס, שכיחות הבילויים המשפחתיים גבוהה יותר לעומת משפחות ללא מפרנס – למשל, 50% מהמשפחות עם מפרנס יצאו יחד לקניון בתקופה שעליה נשאלו לעומת 34% מהמשפחות ללא מפרנס.

בניגוד למיעוט היציאות ביחד למקומות שונים, נראה שהמסגרת המשפחתית נשמרת בארוחות ובביקורי קרובים. רוב המשפחות המקבלות הבטחת הכנסה אוכלות יחד בשבת או חג (87%) וכן נפגשות כמשפחה עם קרובי משפחה לעתים קרובות (68%). שיעורים אלה מעט גבוהים יותר בקרב משפחות חד-הוריות ותיקות (95% מהן אוכלות יחד בחגים ו-92% אוכלות יחד בשבת).

לוח מס' 20: בילויים משפחתיים, לפי סוגי משפחות עם ילדים (באחוזים)

משפחות דו-הוריות ותיקות ועולות (N=96)	משפחות דו-הוריות ערביות (N=112)	משפחות חד-הוריות ותיקות וערביות (N=172)	משפחות חד-הוריות עולות (N=168)	סה"כ N=548	סוג הבילוי (ב-3 החודשים האחרונים*)
32	1	40	49	33	יצאו לפיקניק *
30	3	35	67	37	הלכו לקניון * יצאו לבילוי הכרוך בתשלום*
5	0	12	10	8	נפגשו עם קרובים/ חברים *
66	72	69	70	68	אכלו יחד בשבת *
94	76	92	86	87	אוכלים יחד בחגים
83	86	95	82	87	יצאו לחופשה בשנה האחרונה
13	4	21	19	15	

* בשלושת החודשים האחרונים.

אלימות מילולית/פיזית

אלימות במשפחה נבדקה רק במסגרת היחסים שבין בני הזוג. המדד לאלימות מילולית היה תדירות התנהגות של צעקות כלפי המרואיינת/ מצד בן/בת הזוג המתגוררת/ אתו בבית, קללות ו/או יציאה מן הבית בכעס. אלימות פיזית נמדדה באמצעות התדירות של פגיעה פיזית במרואיינת/ מצד בן/בת הזוג בצורת דחיפות, מכות, ו/או זריקת חפצים עליו.

כפי שניתן לראות בלוח מס' 21, ב-41% מהמשפחות עם שני בני זוג, לפחות אחד מבני הזוג טוען שמופנית כלפיו אלימות מילולית מצד בן/בת הזוג כל הזמן או לעתים קרובות, וב-18% מהן לפחות אחד מבני הזוג טוען שמופנית כלפיו אלימות פיזית. ב-3% מהמשפחות שני בני הזוג ציינו שקיימת כלפיהם אלימות מילולית, ובאחוז אחד מהמשפחות שניהם ציינו שקיימת כלפיהם אלימות פיזית. האלימות המילולית מדווחת בשכיחות רבה יותר בקרב המשפחות הערביות (48%), בעוד שהאלימות הפיזית מדווחת בשכיחות רבה יותר בקרב משפחות של יהודים ותיקים ועולים חדשים (25%).

מניתוח הנתונים לפי פרטים עולה כי 25% מהפרטים המתגוררים עם בן/בת זוג ציינו שמופנית כלפיהם אלימות מילולית מצד בני זוגם כל הזמן או לעיתים קרובות, ו-2.2% ציינו שמופנית כלפיהם אלימות פיזית.

כצפוי, שיעור גבוה יותר של נשים בהשוואה לגברים טוענות שקיימת נגדן אלימות מילולית או פיזית מצד בן זוגן. 28% מהנשים טוענות שקיימת נגדן אלימות מילולית מצד בן זוגן כל הזמן או לעיתים קרובות, ו-3.5% טוענות שקיימת נגדן אלימות פיזית (לעומת 22% ו-1.3% מהגברים, בהתאמה, הטוענים זאת). אם נוסף את הנשים שדיווחו על אלימות פיזית כלפיהן לעיתים רחוקות, יגיע שיעור הנשים הסובלות מאלימות מצד בן הזוג ל-12.3%. שיעור זה מתקרב לשיעורים המצוינים במחקרים שנערכו בארה"ב על נשים מקבלות סעד. שם מדובר על סדרי גודל של 12%-15% מהנשים שסבלו מאלימות פיזית כלשהי מצד בן זוגן בשנה האחרונה (Tolman & Raphael, 2000). מחברי הסקירה "מצב הבריאות בישראל 1997" מציינים כי על-פי אומדנים שמרניים, כ-10% מהנשים הנשואות בישראל נתונות מדי שנה לאלימות במשפחה, וכ-7% חשופות לאלימות מתמשכת" (משרד הבריאות, המרכז הלאומי לבקרת מחלות, 2002, ע. 157).

שיעור הנשים המדווחות על אלימות מילולית מצד בן הזוג הוא הנמוך ביותר בקרב בעלות השכלה של 13+ שנות לימוד (12% לעומת 24%-44% ברמות השכלה נמוכות יותר), אולם השיעור הנמוך ביותר של מדווחות על אלימות פיזית נמצא בקרב בעלות 8-11 שנות לימוד (1.7% לעומת 3%-3.8%). בהנחה שקיים דמיון בין רמת ההשכלה של בני הזוג, ניתן אולי ללמוד מנתון זה מי הם הבעלים הנוטים לאלימות. נשים בנות 46 ומעלה מדווחות פחות על אלימות מילולית כלפיהן (24% לעומת כ-30% בקרב צעירות יותר), אך שיעור המדווחות על אלימות פיזית הוא הנמוך ביותר בקרב הצעירות עד גיל 35 (1.4% לעומת כ-3% בקרב הגיל המבוגרות יותר). נראה אם כן שלא ניתן להבחין במגמה שיטתית בשכיחות אלימות כלשהי על-פי השכלה או גיל.

לוח מס' 21: דיווחים על אלימות מילולית/פיזית, לפי סוגי משפחות (באחוזים)

סוג האלימות	סה"כ (N=287)	זוגות ללא ילדים (N=79)	משפחות ערביות עם ילדים (N=112)	משפחות יהודיות ותיקות ועולות עם ילדים (N=96)
<u>אלימות מילולית</u> לפחות אחד מבני הזוג טוען שיש כלפיו	41	38	48	33
<u>אלימות פיזית</u> לפחות אחד מבני הזוג טוען שיש כלפיו	18	9	15	25

סיכום

לרוב מקבלי הבטחת הכנסה יש חברים ובני משפחה המקיימים איתם קשר ותומכים בהם ויש גם מישהו קרוב במיוחד שאיתו הם יכולים לדבר על הדברים היותר אישיים ועמוקים בחייהם. בניגוד לכך, קרוב לרבע נהנים רק ממעט או מעט מאוד תמיכה חברתית. אלה הם בעיקר העולים. לזוגות ללא ילדים יש פחות קרובי משפחה וחברים, והם נעזרים יותר בבן/בת הזוג. יש לזכור שהזוגות ללא ילדים הם בעיקר עולים חדשים מבוגרים אשר כנראה בשל גילם והיותם עולים חדשים היקף התמיכה החברתית שלהם מצומצם יותר.

משפחות עם ילדים כמעט ואינן יוצאות ביחד לבילויים העולים כסף, אך הן נוטות לשמר את הלכידות המשפחתית באמצעות ארוחות משפחתיות וביקורי קרובים.

בצד התמיכה והלכידות המשפחתית קיימות גם תופעות של אלימות בין בני הזוג במשפחות מקבלות הגמלה, בעיקר אלימות מילולית, ביחוד כלפי הנשים. שיעור הנשים המדווחות על אלימות פיזית כלפיהן מצד בן זוגן בתדירות כלשהי (כולל לעיתים רחוקות) דומה לשיעורים המדווחים בידי נשים מקבלות סעד בארה"ב.

עיסוקי פנאי

פעילויות הפנאי השכיחות בקרב מקבלי גמלת הבטחת הכנסה הן צפייה בטלוויזיה ו/או בסרטי וידיאו והאזנה לרדיו ולקלטות/דיסקים. 53% דיווחו שהם נוהגים לצפות בטלוויזיה ו-46% נוהגים להאזין לרדיו ולמוסיקה לעתים קרובות (ראו לוח מס' 22). בילוי זמן שכיח הוא הסתובבות בשכונה או בעיר – 28% עושים זאת לעתים קרובות. יציאה למופעי תרבות ובידור שכיחה פחות – רק 8% ביקרו בקולנוע בחצי השנה האחרונה, ו-15% בקרו בתיאטרון, בקונצרט או במופע בידור.

בקשנו לדעת האם ישנם באוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה אנשים שאין להם כל עיסוק פנאי מתוך רשימה נתונה והם יוצאים לבילויים, לעומת אחרים שיש להם מספר עיסוקים כאלה והם יוצאים לבילוי. הרשימה כללה חמישה פריטים:

1. צפייה בטלוויזיה ו/או האזנה לרדיו לעיתים קרובות;
2. עיסוק בתחביב לעתים קרובות;
3. עיסוק בספורט לעתים קרובות;
4. ביקור לפחות באחד מהמקומות הבאים קולנוע, מופע בידור, הצגה, קונצרט יותר מפעם אחת בחצי השנה שקדמה לריאיון;
5. יציאה לבית קפה או למסעדה יותר מפעם בחצי השנה שקדמה לריאיון.

מתברר כי 22% אינם פעילים באף אחד מחמשת התחומים; 49% פעילים באחד; 19% פעילים בשניים ו-10% בשלושה או ארבעה. בקרב הנשואים עם ילדים נמצא השיעור הגבוה ביותר של פרטים שאינם פעילים בשום תחום פנאי – 36%, לעומת 14% מהנשואים ללא ילדים, 13% מהיחידים ו-16% מהיחידים עם ילדים. היחידים מעורבים במספר פעילויות רב יותר מאשר האחרים (18% מעורבים בשלוש פעילויות או יותר בהשוואה ל-9% מהיחידים עם ילדים, 5% מנשואים עם ילדים ו-12% מהנשואים ללא ילדים). בנייתוח לפי קבוצות אוכלוסייה עולה כי הקבוצה הפחות מעורבת בעיסוקי פנאי ובבילויים היא הערבים (ל-38% אין אף פעילות) והמעורבת ביותר היא העולים החדשים (ל-14% אין אף פעילות).

נוסף על השוואה בין תת קבוצות באוכלוסיית המחקר ערכנו השוואה בין דפוסי הפנאי של הפרטים מקבלי הבטחת הכנסה לבין כלל האוכלוסייה הישראלית, כפי שהם מוצגים בסקר פנאי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שנערך ב-1992. באופן כללי, פרטים מקבלי הבטחת הכנסה עוסקים פחות בפעילויות פנאי בהשוואה לאוכלוסייה הכללית. מגמה זו באה לידי ביטוי הן בקשר לפעילויות פנאי בבית והן לגבי פעילויות מחוץ לבית, הן לגבי פעילויות פנאי שעולות בכסף והן לגבי אלה שאינן כרוכות בתשלום. למשל, כפי שניתן לראות בלוח מס' 22, בקרב מקבלי הבטחת הכנסה 53% מהפרטים צופים בטלוויזיה לעיתים קרובות לעומת 95% מכלל אוכלוסיית ישראל (בני 18-64) הצופים בטלוויזיה לעתים קרובות או כל יום; 46% מאזינים לרדיו/מוזיקה לעומת 93% מכלל האוכלוסייה. ממצא זה עשוי להיות קשור לעובדה של-20% מהמשפחות אין טלוויזיה במצב תקין ול-30% אין רדיו במצב תקין. 32% ממקבלי הגמלה ביקרו

בבית קפה/מסעדה לפחות פעם אחת בחצי השנה האחרונה לעומת 67% מכלל האוכלוסייה (ראו לוח מס' 23). 8% ביקרו בקולנוע לעומת 46% בכלל האוכלוסייה.

בסקר הלשכה המרכזית לסטיסטיקה נמצאו מספר מגמות אשר עולות גם בקרב מקבלי הבטחת הכנסה:

1. ישנם הבדלים בין קבוצות גיל בעיסוקי הפנאי השכיחים יותר.
2. בגילאי העבודה (עד גיל 64), לאנשים מועסקים יש יותר פעילויות פנאי על כל גוניהן (לא רק אלה שעולות כסף) לעומת אנשים בלתי מועסקים.
3. ככל שהשכלת האדם גבוהה יותר, הוא עוסק יותר בפעילות פנאי על כל גוניה.
4. האוכלוסיית הלא יהודית עוסקת בפעילויות פנאי פחות מאשר האוכלוסייה היהודית.

לוח מס' 22: העוסקים בפעילויות פנאי שונות לעתים קרובות באוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה ובאוכלוסייה הכללית, לפי גיל (באחוזים)

הפעילות	אוכלוסיית כללית (גילאי 18-64)				מקבלי הבטחת הכנסה			
	29-18	44-30	64-45	סה"כ	29-20	44-30	64-45	סה"כ
צפייה בטלוויזיה	95	94	96	95	50	49	61	53
האזנה לרדיו/מוסיקה	94	92	94	93	47	43	48	46
עיסוק בתחביבים	34	29	33	32	20	17	25	21
עיסוק בספורט	37	30	29	33	9	7	9	8

לוח מס' 23: היוצאים לבילויים שונים באוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה ובאוכלוסייה הכללית, לפי גיל (באחוזים)

הפעילות	אוכלוסייה כללית (גילאי 18-64)*				מקבלי הבטחת הכנסה**			
	29-18	44-30	64-45	סה"כ	29-20	44-30	64-45	סה"כ
קולנוע	61	42	34	46	21	6	4	8
קונצרט	8	11	14	11				
תאטרון	27	33	27	29	16	12	17	15
מופע בידור	45	38	29	38				
בית קפה/מסעדה	78	68	50	67	45	28	29	32

* שיעור היוצאים לבילוי לפחות פעם אחת בשנה האחרונה.
** שיעור היוצאים לבילוי לפחות פעם אחת בחצי השנה האחרונה.

כפי שניתן לראות בלוחות מס' 22-23, לגבי פעילויות הפנאי שלא עולות כסף אין הבדלים משמעותיים בין קבוצות גיל – גם באוכלוסייה הכללית וגם בקרב מקבלי גמלת הבטחת הכנסה. לגבי פעילויות הפנאי הכרוכות בתשלום, ניתן לראות שאחוז המבקרים בקולנוע ובבית קפה או מסעדה יורד עם הגיל, אבל אחוז

המבקרים בקונצרט או תיאטרון נשאר יציב. בכלל האוכלוסייה יורד שיעור המבקרים בקולנוע מ-61% בקרב בני 29-18 ל-34% בקרב בני 45-64, ובקרב מקבלי הגמלה הוא יורד מ-21% בקרב בני 18-29 ל-4% בקרב בני 45-64.

לוח מס' 24: העוסקים בפעילויות פנאי שונות לעתים קרובות באוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה ובאוכלוסייה הכללית, לפי מצב תעסוקה (באחוזים)

הפעילות	אוכלוסיית כללית (*)			מקבלי הבטחת הכנסה		
	עובד	לא עובד	סה"כ	עובד	לא עובד	סה"כ
צפייה בטלוויזיה	97	91	95	50	54	53
האזנה לרדיו/מוסיקה	96	90	93	51	44	46
עיסוק בתחביבים	33	32	32	28	19	21
עיסוק בספורט	37	29	33	12	7	8

* בקרב בני 20+.

לוח מס' 25: היוצאים לבילויים שונים באוכלוסית מקבלי הבטחת הכנסה ובאוכלוסייה הכללית, לפי מצב תעסוקה (באחוזים)

הפעילות	אוכלוסיית כללית (*)			מקבלי הבטחת הכנסה		
	עובד	לא עובד	סה"כ	עובד	לא עובד	סה"כ
קולנוע	56	34	46	13	7	8
קונצרט	38	22	31			
תיאטרון	15	10	13	24	12	15
מופע בידור	45	16	33			
בית קפה/ מסעדה	76	48	67	42	29	32

* שיעור היוצאים לבילוי לפחות פעם אחת בשנה האחרונה
 ** שיעור היוצאים לבילוי לפחות פעם אחת בחצי השנה האחרונה

כפי שניתן לראות בלוחות מס' 24-25, שיעור העוסקים בפעילויות פנאי בקרב המועסקים גבוה יותר מאשר בקרב הלא מועסקים – גם באוכלוסייה הכללית וגם בקרב מקבלי גמלת הבטחת הכנסה. כצפוי, מגמה זו בולטת לגבי פעילויות שעולות כסף. למשל, שיעור המועסקים היוצאים לבית קפה או מסעדה גבוה משיעור הלא מועסקים המבלים בדרך זו (באוכלוסייה הכללית – 76% לעומת 48% ובקרב מקבלי הגמלה – 42% לעומת 29%).

לוח מס' 26: העוסקים בפעילויות פנאי שונות לעתים קרובות באוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה

ובאוכלוסייה הכללית, לפי מספר שנות לימוד (באחוזים)

הפעילות	מקבלי הבטחת הכנסה				אוכלוסייה כללית*			
	סה"כ	+13	12-9	8-0	סה"כ	+13	12-9	8-0
צפייה בטלוויזיה	53	57	58	45	95	92	97	95
האזנה לרדיו/מוסיקה	46	59	48	34	93	94	94	88
עיסוק בתחביבים	21	43	21	6	32	35	33	18
עיסוק בספורט	8	17	9	2	33	41	30	15

* מתייחס לבני 20+.

לוח מס' 27: היוצאים לבילויים שונים באוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה ובאוכלוסיית הכללית, לפי

מספר שנות לימוד (באחוזים)

הבילוי	מקבלי הבטחת הכנסה				אוכלוסיית כללית (*)			
	סה"כ	+13	12-9	8-0	סה"כ	+13	12-9	8-0
קולנוע	8	12	12	2	46	65	44	9
קונצרט					11	26	6	2
תאטרון	15	35	13	3	29	45	27	8
מופע בידור					38	48	37	12
בית קפה/ מסעדה	32	37	39	18	67	78	68	24

* שיעור היוצאים לבילוי לפחות פעם אחת בשנה האחרונה.
** שיעור היוצאים לבילוי לפחות פעם אחת בחצי השנה האחרונה.

ניתן לראות מלוחות מס' 26-27 שקיימת מגמה כללית, הבאה לידי ביטוי גם בקרב מקבלי הגמלה וגם באוכלוסייה הכללית, לפיה ככל שהשכלת האדם גבוהה יותר הוא עוסק יותר בפעילויות פנאי. מגמה זו בולטת בעיקר לגבי עיסוק בתחביבים או בספורט ולגבי יציאה לקולנוע או לבית קפה/מסעדה. למשל, שיעור העוסקים בספורט עולה בקרב האוכלוסייה הכללית מ-15% בקרב בעלי השכלה של עד 8 שנות לימוד ל-41% בקרב בעלי השכלה של 13 שנות לימוד ומעלה, ומ-2% ל-17% בקרב מקבלי גמלת הבטחת הכנסה בעלי רמת השכלה דומה. שיעור המבקרים בקולנוע באוכלוסייה הכללית עולה מ-9% בקרב בעלי השכלה של עד 8 שנות לימוד ל-65% בקרב בעלי השכלה של 13 שנות לימוד ומעלה, ובקרב מקבלי הגמלה משיעור של 2% בקרב מעוטי השכלה ל-12% בקרב בעלי ההשכלה העל תיכונית. הפער הגדול יותר בין בעלי ההשכלה הגבוהה למעוטי ההשכלה באוכלוסייה הכללית בהשוואה לאוכלוסיית המחקר עשוי לנבוע מכך שבאוכלוסייה הכללית נכללו גם גילאי 65+, שרמת השכלתם נמוכה יחסית לכלל האוכלוסייה.

לוח מס' 28: העוסקים בפעילויות פנאי שונות לעתים קרובות באוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה

ובאוכלוסייה הכללית, לפי קבוצות אוכלוסייה (באחוזים)

הפעילות	אוכלוסיית כללית (*)			מקבלי הבטחת הכנסה		
	יהודים	לא יהודים	סה"כ	יהודים	לא יהודים	סה"כ
צפייה בטלוויזיה	95	97	95	55	50	53
האזנה לרדיו/מוסיקה	93	92	93	53	24	46
עיסוק בתחביבים	34	8	31	26	5	21
עיסוק בספורט	36	13	33	11	2	8

* בקרב בני 14+.

לוח מס' 29: היוצאים לבילויים שונים באוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה ובאוכלוסייה הכללית, לפי

קבוצות אוכלוסיית (באחוזים)

הבילוי	אוכלוסיית כללית *			מקבלי הבטחת הכנסה		
	יהודים	לא יהודים	סה"כ	יהודים	לא יהודים	סה"כ
קולנוע	52	9	46	10	3	8
קונצרט	12	1	11			
תיאטרון	33	5	29	18	4	15
מופע בידור	39	13	35			
בית קפה/ מסעדה	67	29	62	35	22	32

* שיעור היוצאים לבילוי לפחות פעם אחת בשנה האחרונה.

** שיעור היוצאים לבילוי לפחות פעם אחת בחצי השנה האחרונה.

כפי שניתן לראות בלוחות מס' 28-29, שיעור העוסקים במרבית פעילויות הפנאי (להוציא צפייה בטלוויזיה והאזנה לרדיו) בקרב היהודים גבוה יותר מאשר בקרב הלא יהודים – גם באוכלוסייה הכללית וגם בקרב מקבלי הגמלה להבטחת הכנסה. למשל, שיעור היהודים העוסק בספורט גבוה משיעור הלא יהודים העוסקים בכך (באוכלוסייה הכללית – 36% לעומת 13%, בקרב מקבלי גמלת הבטחת הכנסה – 11% לעומת 2%), ושיעור היוצאים לבית קפה/מסעדה גבוה יותר בקרב היהודים משיעורם בקרב הלא יהודים המבלים בדרך זו. (באוכלוסייה הכללית – 67% לעומת 29% ובקרב מקבלי הגמלה – 35% לעומת 22%). מכאן ניתן ללמוד שההבדלים בדפוסי הבילוי בין משפחות יהודיות ותיקות עם ילדים ומשפחות ערביות עם ילדים באוכלוסיית המחקר נובעים מהבדלים תרבותיים וזמינות שירותי פנאי באזור מגוריהן יותר מאשר ממצבן הכלכלי.

סיכום

פעילויות הפנאי השכיחות בקרב מקבלי הבטחת הכנסה הן צפייה בטלוויזיה או בסרטי וידיאו והאזנה לרדיו ולדיסקים. בילוי זמן שכיח הוא הסתובבות בשכונה או בעיר. יציאה למופעי תרבות ובידור היא נדירה. מקבלי הגמלה עוסקים פחות בפעילויות פנאי בהשוואה לאוכלוסיית הכללית, הן כשמדובר בפעילויות המבוצעות בתוך הבית והן בפעילויות המבוצעות בחוץ, הן בפעילויות העולות בכסף והן באלה שאינן כרוכות בתשלום.

ניכור חברתי

המשתנה של ניכור חברתי מוזכר רבות בספרות בכלל ואצל Townsend בפרט כמאפיין של אנשים החיים בעוני. הטענה היא שמשאבי העניים נמצאים ברמה כל כך נמוכה מתחת לרמת המשאבים של האדם או המשפחה הממוצעים בחברה שהם חיים בה עד שהם למעשה מוצאים מדגמי החיים, המנהגים והפעילויות המקובלות בחברה זו. Townsend ואחרים מצאו שבמקרים רבים הם לא מתעניינים כלל בנעשה בארץ או בעולם ואינם מרגישים חלק מהחברה הסובבת אותם.

במחקר הנוכחי השתמשנו במספר ממדים המקובלים בספרות למדידת ניכור חברתי של הפרט, עם התאמה למציאות הישראלית: אכפתיות מהנעשה בארץ, צפייה/האזנה לחדשות, שירות צבאי, פעילות התנדבותית, הליכה לבית כנסת או מקום תפילה אחר, הצבעה בבחירות לכנסת ולראשות הממשלה (הבחירות נערכו זמן לא רב לפני מועד הריאיון) ושמירת חוק (האם הועמד למשפט, האם היה בכלא).

מבדיקת הממדים השונים של ניכור חברתי נראה שמבחינות מסוימות הפרטים מקבלי הגמלה מעורבים בנעשה בארץ ואינם מנוכרים חברתית. 80% צופים בחדשות בטלוויזיה או מאזינים להן ברדיו לפחות כמה פעמים בשבוע, ו-87% מביין מקבלי הגמלה הצביעו בבחירות האחרונות. בניגוד לכך, רק 58% ממקבלי הגמלה דיווחו כי אכפת להם "במידה רבה" או "במידה רבה מאוד" מהנעשה בארץ. אכפתיות זו עולה עם הגיל, ושכיחה יותר בקרב יחידים וזוגות ללא ילדים ובקרב ישראלים וותיקים.

48% מהגברים היהודיים ו-17% מהנשים שירתו בצה"ל (רק נשים ספורות התנדבו לשירות לאומי). יש לזכור שמחצית מהפרטים מקבלי הגמלה היהודיים הם עולים חדשים שחלקם הגיעו לארץ בגיל מבוגר מכדי לשרת או שוחררו מסיבות אחרות. בבדיקת שיעור המשרתים בקבוצת היהודים הוותיקים בלבד נמצא כי 76% מהגברים ו-35% מהנשים שרתו בצה"ל.

שמונה אחוזים השתתפו בפעילות התנדבותית מאורגנת לפחות פעמים אחדות בשנה שקדמה לריאיון. שיעור זה נמוך מעט מהשיעור בכלל האוכלוסייה בישראל כפי שהוא מדווח בסקר על דפוסי השימוש בזמן של למ"ס (1995, לוח 48 עמ' 209) - 9% השתתפו בפעילות התנדבותית מאורגנת במהלך שלושת החודשים שקדמו לסקר ו-2% נוהגים לעסוק בפעילות התנדבותית אך לא עסקו בה בתקופה זו (11% נוספים התנדבו בצורה פרטית). באוכלוסיית מקבלי הגמלה נמצא כי שיעור ההשתתפות בהתנדבות מאורגנת בקרב יהודים ותיקים גבוה יותר מאשר בקרב עולים וערבים (11%, 9% ו-3%, בהתאמה), ובקרב בעלי השכלה גבוהה יותר (11% מבעלי 13+ ו-12 שנות לימוד לעומת 7% מבעלי 8-11 שנות לימוד ו-4% מבעלי 0-7 שנות לימוד).

ביקור סדיר בבית כנסת או במקום תפילה אחר (ללא יהודים) יכול לשמש ביטוי למעורבות ספציפית. במישור זה מתברר כי 25% מכלל מקבלי הגמלה מבקרים בבית כנסת או במקום תפילה אחר לפחות פעם בשבוע, בקרב יהודים המגדירים עצמם דתיים או מסורתיים מגיע שיעור המבקרים ל-28%. הביקור בבית כנסת או במקום תפילה אחר שכיח יותר בקרב גברים לעומת נשים (38% ו-19%, בהתאמה) ובקרב נשואים עם ילדים בהשוואה ללא נשואים עם ילדים ולנשואים ללא ילדים (45% לעומת 11% ו-26%, בהתאמה).

אחד המדדים לסטייה חברתית, שהיא ביטוי חזק יותר מהמדדים הקודמים לניכור חברתי, הוא העמדה למשפט וישיבה בכלא. 6% מהפרטים מקבלי הבטחת הכנסה דיווחו שהם ישבו בכלא לפחות פעם אחת במהלך חייהם, ו-16% דיווחו שהוגשה נגדם תביעה במשפט אזרחי לפחות פעם אחת אך הם לא ישבו בכלא. מבין אלה שנכלאו, 18% שהו בכלא מעל 10 שנים, 19% בין 4-10 שנים, 10% בין שנה לשלוש שנים, ו-53% עד שנה (מתוכם, 27% עד שלושה חודשים).

ערכנו ניתוח גורמים על שבעת המשתנים הנ"ל, ובו התקבלו שלושה פקטורים של מעורבות/ניכור חברתי:

1. מעורבות פסיבית בנעשה בארץ: אכפתיות מהמתרחש בארץ, ותדירות האזנה/צפייה בחדשות.
2. מעורבות אקטיבית בנעשה בארץ: שרות צבאי (הערבים שאינם חייבים לשרת קובצו יחד עם היהודים ששרתו כדי שלא להפסיד אותם בכל הניתוח), ביקור סדיר במקום תפילה, השתתפות בפעילות התנדבותית מאורגנת והצבעה בבחירות.
3. שמירת חוק.

לגבי כל אחד משני הפקטורים הראשונים הוגדרו שתי רמות של מעורבות: בפקטור של מעורבות פסיבית, מעורבות נמוכה הוגדרה כציון פקטור 1.5-2.94, וגבוהה – 2.95 ומעלה על פני רצף של 1.5-7.5; בפקטור של מעורבות אקטיבית, מעורבות נמוכה הוגדרה כציון פקטור 2.09-4.51, וגבוהה – 4.52 ומעלה על פני רצף של 2.09-6.4.

הפקטור השלישי מורכב ממשנתנה אחד שהוא שילוב של שני המשתנים – תביעה וישיבה בכלא. כיוונו של פקטור זה הוא הפוך לשני הקודמים, מאחר שהם מבטאים מעורבות בעוד שהוא מבטא הקצנה של ניכור, סטייה חברתית.

המעורבות הפסיבית עולה עם הגיל, דומה בקרב גברים ונשים, וגבוהה ביותר בקרב זוגות ללא ילדים ובקרב יהודים ותיקים. זוגות עם ילדים וערבים הכי פחות מעורבים (ראו לוחות מס' 20-23). גם המעורבות האקטיבית עולה עם הגיל, אך היא שכיחה יותר בקרב גברים בהשוואה לנשים ובקרב זוגות עם ילדים בהשוואה לזוגות ללא ילדים וליחידים. עולים חדשים הכי פחות מעורבים אקטיבית, אך יהודים ותיקים וערבים מקבלי גמלה מעורבים באותה מידה.

מעניין לציין שלא נמצא הבדל בין עובדים ובלתי מועסקים במידת הניכור החברתי שלהם. כמו כן, אין כמעט קשר בין מידת התמיכה החברתית שיש לאדם למידת הניכור החברתי שלו. כלומר, העובדה שיש לו או אין לו קשרים קרובים עם משפחה/חברים אינה קשורה למידת המעורבות החברתית שלו, חוץ ממקרים בהם אין לו כלל משפחה/חברים או שיש לו קשר קלוש איתם. במקרים אלו המעורבות האקטיבית נמוכה יותר יחסית לאחרים שיש להם קשר תדיר יותר עם משפחה ו/או חברים.

מבחינת הפקטור השלישי, שמירת חוק, התמונה המתקבלת היא: גברים ישבו בכלא יותר מנשים, בני 45-36 היו בכלא בשכיחות גבוהה יותר מגילאים אחרים, שיעור גבוה יותר של יהודים וותיקים ויחידים ישבו בכלא. שימוש בסמים מהווה אף הוא ביטוי של סטייה חברתית. שיעור מקבלי הגמלה המשתמשים בסמים נאמד במחקר זה ב-2.5% ואליהם יש להוסיף 3.8% שהשתמשו בעבר ונגמלו, על-פי דיווחם (ראו הפרק על מצב הבריאות והתנהגות בריאותית), שגם בהם ניתן לראות ביטויים של סטייה חברתית.

לוח מס' 30: מדדים שונים של מעורבות חברתית/ניכור חברתי, לפי גיל (באחוזים)

המדד	סה"כ	35-18	45-36	+46
מעורבות פסיבית				
רבה	45	38	46	52
מעטה	55	62	54	48
מעורבות אקטיבית				
רבה	50	45	51	55
מעטה	50	55	49	45
שמירת חוק				
נתבע וישב בכלא	6	4	9	4
נתבע ולא ישב בכלא	16	16	20	13
לא נתבע ולא ישב בכלא	78	80	71	83

לוח מס' 31: מדדים שונים של מעורבות חברתית/ניכור חברתי, לפי מין (באחוזים)

המדד	סה"כ	גברים	נשים
מעורבות פסיבית			
רבה	45	45	45
מעטה	55	55	55
מעורבות אקטיבית			
רבה	50	57	47
מעטה	50	43	53
שמירת חוק			
נתבע והלך לכלא	6	15	1
נתבע ולא הלך לכלא	16	21	14
לא נתבע ולא הלך לכלא	78	64	85

לוח מס' 32: מדדים שונים של מעורבות חברתית/ניכור חברתי, לפי קבוצות אוכלוסייה (באחוזים)

המדד	סה"כ	ערבים	וותיקים	עולים
מעורבות פסיבית				
רבה	45	34	55	43
מעטה	55	66	45	57
מעורבות אקטיבית				
רבה	50	54	57	41
מעטה	50	46	43	59
שמירת חוק				
נתבע והלך לכלא	6	5	10	2
נתבע ולא הלך לכלא	16	17	20	11
לא נתבע ולא הלך לכלא	78	78	70	87

לוח מס' 33: מדדים שונים של מעורבות חברתית/ניכור חברתי, לפי מצב משפחתי (באחוזים)

המדד	סה"כ	יחיד	נשוי	יחיד+ילדים	נשוי+ילדים
מעורבות פסיבית					
רבה	45	49	56	45	39
מעטה	55	51	44	55	61
מעורבות אקטיבית					
רבה	50	48	47	41	62
מעטה	50	52	53	59	38
שמירת חוק					
נתבע והלך לכלא	6	10	2	3	6
נתבע ולא הלך לכלא	16	14	12	16	19
לא נתבע ולא הלך לכלא	78	76	86	81	75

סיכום

מניתוח המדדים של מעורבות חברתית, או לחילופין, ניכור חברתי, עולה כי כמחצית ממקבלי הגמלה מגלים מעורבות חברתית פעילה גבוהה וכמחצית מגלים מעורבות חברתית פסיבית גבוהה. הממצאים לגבי המדדים השונים אינם עקביים. כך, 80% עוקבים אחרי החדשות באופן סדיר למדי (מעורבות פסיבית) ו-87% הצביעו בבחירות לכנסת (מעורבות אקטיבית), אך 40% טוענים שלא אכפת להם מה קורה בארץ (מעורבות פסיבית).

סיכום

לסיכום בחרנו להציג את תמונת המצב של שלושת טיפוסים המשפחות המרכיבים את אוכלוסיית מקבלי הגמלה להבטחת הכנסה:

1. זוגות עם ילדים – 23% מהמשפחות, כאשר בתוך הדפוס ניתן להבחין בין משפחות ערביות (12%) ומשפחות יהודיות (ותיקות ועולות – 11%);
2. משפחות חד-הוריות – 36% מהמשפחות, כאשר בתוך הדפוס ניתן להבחין בין משפחות חד-הוריות עולות (18%) לבין ותיקות (18%)⁵
3. יחידים וזוגות ללא ילדים – 41% מהמשפחות⁶ – למעשה קטגוריה זו כוללת שני טיפוסים: א. זוגות ויחידים מבוגרים; ב. יחידים צעירים שקרוב למחציתם מתגוררים בבית הוריהם.

זוגות עם ילדים

הזוגות עם ילדים מתגוררים בתנאי דיור יציבים: הזוגות הערביים – בדירה/בית בבעלותם (63%) או בבעלות בן משפחה אחר (28%), והיהודים – בדירה בבעלותם או בבעלות בן משפחה אחר (57%) או בשכירות ציבורית (31%). עם זאת, צפיפות הדיור בקרב המשפחות הערביות גבוהה יותר – 23% מהן לעומת 6% מהיהודיות מתגוררות בצפיפות של למעלה משלוש נפשות בחדר.

מצב התחזוקה של הדירות/הבתים בהם מתגוררים מרבית הזוגות עם ילדים הוא לקוי, אם כי נראה שמצב המשפחות הערביות גרוע יותר – 71% מהן, לעומת 59% מהמשפחות היהודיות, מדווחות לפחות על שלושה ליקויים.

מבחינת סביבת המגורים נראה כי הזוגות היהודיים עם ילדים חיים בשכונות בעלות איכות חיים טובה יותר, בעיקר במובן של קיום מרכזי קניות, מרכזי פעילות תרבותית, תחבורה ציבורית נוחה אל השכונה וממנה, ומגרשי משחקים ליד הבית. עם זאת מעניין לציין ששיעור דומה בקרב שני סוגי המשפחות דיווחו על הסתובבות עבריינים בשכונה (כ-40%) ועל אי פינוי מספיק של אשפה (כ-50%).

בתחום הבעלות על פריטים שונים של ציוד ביתי במצב תקין, מצבם של הזוגות עם ילדים הוא עפ"י פחות טוב ממצבן של כלל המשפחות באוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה, אולם בהשוואה בין הזוגות הערביים והיהודיים מצבם של הראשונים חמור יותר. לדוגמה, רק ל-50% מהם יש דוד שמש או דוד אחר לחימום

5 המשפחות החד-הוריות הערביות מהוות רק 6% מכלל המשפחות החד-הוריות, ולכן הן צורפו למשפחות החד-הוריות היהודיות.

6 מחצית מהיחידים הם בני 46 ומעלה, אשר נמצאים מערכת הבטחת הכנסה בעילת בני"ל, ולכן הם צורפו לקבוצת הזוגות ללא ילדים, שגם הם מבוגרים ורובם המכריע (כ-70%) נמצאים במערכת בעילת בני"ל.

מים, בהשוואה ל-77% מהזוגות היהודיים; רק ל-50% מהם יש מכונת כביסה, בהשוואה ל-69% מהיהודים. נתון בולט במיוחד הוא שב-75% מהמשפחות הערביות אין לכל בן משפחה מיטה משלו. יוצא מן הכלל יחידי הוא הטלפון הנייד: שיעור המשפחות הערביות שבבעלותן מכשיר טלפון נייד עולה על השיעור בכלל אוכלוסיית המחקר. יתכן שהדבר נובע מחוסר פיתוח תשתיות לקווי טלפון ביישובים הערביים.

זוגות עם ילדים חווים מחסור גדול יותר משאר סוגי המשפחות מבחינת מספיקות ההכנסה לכיסוי צרכיהם השוטפים, קשיי נזילות, ויכולתם לממן טיפול רפואי וקניית תרופות ומכשירים רפואיים בשעת הצורך. הקשיים הכלכליים בולטים במיוחד בקרב הזוגות עם ילדים הערביים. בניגוד לכך, זוגות עם ילדים פחות חווים מחסור בתחום הדיור במובן של העדר מקום מגורים. מבחינת מחסור במזון, מצבם דומה לשאר המשפחות. בין הזוגות עם ילדים הערביים והיהודיים נמצאו הבדלים מעניינים בתחום התזונה, שיכולים להיות קשורים, לפחות בחלקם, להבדלי תרבות או לדפוסים שונים של התמודדות עם מצוקה כלכלית. שיעור הזוגות הערביים עם ילדים שדיווחו שתמיד יש אצלם מספיק אוכל דומה לשיעור הכללי באוכלוסיית המחקר (70%), בעוד ששיעור הזוגות היהודיים נמוך במידה משמעותית (60%). בניגוד לכך, שיעור המשפחות הערביות שדיווחו על אכילת בשר או תחליפיו לפחות פעם בשבוע ועל כך שילדיהן מקבלים לפחות ארוחה חמה אחת ביום עומד על מחצית משיעור המשפחות היהודיות ומכלל האוכלוסייה של מקבלי הגמלה.

ניתן אולי לקשר את מצבם הקשה במיוחד של הזוגות הערביים עם ילדים למעבר ממצב של תעסוקה לאבטלה – 50% מהבעלים (בהשוואה ל-26% מהיהודים) עבדו במהלך חמש השנים שקדמו לריאיון והפסיקו את עבודתם (בעיקר על רקע המיתון הכלכלי), ובעת הריאיון רק 20% (לעומת 29% מהיהודים) היו מועסקים.

משפחות חד-הוריות

מצבן של המשפחות החד-הוריות משופר מזה של הזוגות עם ילדים על פי כמה אינדיקטורים כלכליים. הן חוות פחות קשיי נזילות ומחסור בתחומים כגון חוסר יכולת כלכלית לממן תרופות וטיפולים רפואיים נחוצים, וגם התנסו פחות בהעדר מקום לגור. הן מנצלות יותר את ההנחות וההטבות הניתנות למקבלי הגמלה, בעיקר בתשלום ארנונה ושכר דירה כמו גם בסעיפים הקשורים בציווד ובאחזקת הדירה.

הבדלים מעניינים ועקביים למדי בניתוח אינדיקטורים שונים של איכות חיים נמצאו בין חד-הוריות ותיקות לבין חד-הוריות עולות. ניתן לשער שהם קשורים, לפחות בחלקם, להכנסה הגבוהה יותר העומדת לרשות העולות כתוצאה מעבודתן. בבדיקת מצב התעסוקה של אמהות חד-הוריות, משאבי התעסוקה שלהן והחסמים המקשים על השתלבותן בעבודה נמצאו הבדלים בין אמהות חד-הוריות ותיקות לבין העולות, שרובן עלו מבריה"מ לשעבר: "העולות נוטות יותר לעבוד (45% לעומת 31% מהותיקות), ורק 41% מהן מקבלות את הגמלה בעילה של אם, לעומת 56% מהותיקות" (קינג ואחרים, 2003, עמ' 71). רמת

השכלתן גבוהה יותר, ולחלק גדול יותר מהן יש מקצוע. עם זאת, העובדה שהמשפחות החד-הוריות הוותיקות (שכמעט כולן יהודיות) דומות יותר לזוגות יהודיים עם ילדים מאשר למשפחות חד-הוריות עולות, מרמזת על כך שחלק מההסבר למאפייני איכות החיים טמון בגורמים תרבותיים.

איכות החיים של המשפחות החד-הוריות העולות, עפ"י כל האינדיקטורים שנבחרו, עולה על זו של הוותיקות. אמנם הן מתגוררות בדיור פחות יציב: רק 40% מהן מתגוררות בדירה בבעלותן ו-16% בשכירות ציבורית, בהשוואה ל-52% ו-31%, בהתאמה, בקרב הוותיקות. על רקע זה, אחוז גבוה יותר מהן עבר דירה, חלקן מספר פעמים במהלך חמש שנים, מעבר שיכולות להיות לו השלכות שליליות על הילדים במובן של שינוי בית ספר, חברים ובאופן כללי תחושת אי יציבות.

בניגוד לאי היציבות, איכות הדירות בהן מתגוררות המשפחות החד-הוריות העולות טובה מזו של הוותיקות: רק 35% מהן דיווחו על שלושה ליקויים או יותר בתחזוקת הדירה, לעומת 59% מהמשפחות החד-הוריות הוותיקות. גם השכונות בהן הן מתגוררות טובות יותר, כמעט עפ"י כל אחד מהמדדים. בייחוד בולטים הפערים במידת הטיפוח של השכונה, כפי שזו מתבטאת בגינות ציבוריות ובמגרשי משחקים בקרבת הבית, ובמידת הביטחון האישי – 47% מהחד-הוריות הוותיקות (בהשוואה ל-30% מהעולות) דיווחו על עבריינים או מסוממים המסתובבים בשכונה, 20% מהן היו קרובן לאלימות, 45% חוששות לצאת בלילה מהבית, ו-58% חוששות שילדיהן יתחברו עם עבריינים.

מבחינת צפיפות הדיור אין הבדל משמעותי בין המשפחות החד-הוריות העולות לבין הוותיקות – כ-80% מהן מתגוררות בצפיפות של עד שתי נפשות בחדר.

בתחום הבעלות על ציוד ביתי תקין, המגמה אינה אחידה. פריטים מסוימים נמצאים בבעלות הוותיקות בשיעור גבוה יותר (למשל, מיקרוגל, רדיו, טלפון נייד), בעוד שפריטים אחרים מצויים בשכירות גבוהה יותר בקרב העולות, כגון מכונת כביסה. השיעור הגבוה יותר בקרבן שבבעלותו מכשיר וידיאו ומנוי לכבלים מוסבר כנראה ע"י צרכים של תקשורת ותרבות המאפיינים את העולים, שכן הוא מאפיין גם את הזוגות ללא ילדים שהם ברובם עולים מבריה"מ לשעבר. מבחינת פריטי ריהוט, בייחוד מיטה לכל אחד מבני הבית, מצב המשפחות העולות טוב יותר. מעניין לציין שברשות כרבע מהמשפחות, העולות והוותיקות כאחד, מצוי מחשב; שיעור זה עולה בהרבה על השיעור הכללי בקרב אוכלוסיית המחקר.

בבדיקה של מידת סיפוק הצרכים בתחום הבריאות נראה כי המשפחות החד-הוריות העולות פחות מוותרות על טיפול שיניים, על אי קניית תרופות בעת הצורך ועל אי קבלת טיפולים רפואיים בשל חוסר אמצעים. גם בתחום סיפוק צרכי התזונה מצבן קצת יותר טוב: שיעור מעט יותר גבוה מהן מדווחות כי תמיד יש מספיק אוכל לבני המשפחה, כי הן אוכלות בשר או תחליפו לפחות פעם בשבוע, וכל הילדים מקבלים לפחות ארוחה חמה אחת ביום.

המבוגרים (זוגות ללא ילדים + יחידים בני 46 ומעלה)

קרוב למחצית (44%) הנמנים עם קבוצה זו הם עולים מבריה"מ, רובם המכריע בני 46 ומעלה, ושלושה רבעים מהם מקבלים את הגמלה בעילת בני"לים.

מצבם של המבוגרים מבחינת רוב האינדיקטורים של איכות חיים שנבדקו במחקר זה אינו שונה באופן משמעותי מהממוצע באוכלוסיית המחקר או עולה עליו. דירותיהם נמצאות במצב תחזוקה טוב יותר, דבר שמתבטא בשיעור נמוך יותר המדווחים על רטיבות, סדקים חלונות ודלתות שבורים וכד'. איכות השכונות בהם הם מתגוררים עולה על הממוצע במובן של קיום מרכזי תרבות בה, תחבורה נוחה ופחות סכנות לתאונות דרכים. מבחינת ציוד ביתי תקין, פריטי ריהוט בסיסי כגון מיטה לכל אדם נמצאים ברשותם בשיעור גבוה יותר, ושאר הפריטים בשיעור דומה למוצע הכללי. כצפוי, ציוד המאפיין יותר צעירים כגון טלפון סלולרי ומחשב נמצאים ברשותם בשיעור נמוך יותר.

לחלק גדול יותר מהמשפחות המבוגרות, יחסית לכלל המשפחות, לא תמיד יש מספיק אוכל, אולם אחוז דומה מקפיד לאכול בשר או תחליפיו לפחות פעם בשבוע. המשפחות הללו גם פחות מוותרות על קניית תרופות וקבלת טיפולים רפואיים בשל מצוקה כספית.

היחידים הצעירים (בני 18-45)

רובם יהודים ותיקים הנמצאים במערכת הבטחת הכנסה בעילת מחוסרי עבודה. כאמור, קרוב למחציתם (44%) מתגוררים בדירה של בני משפחה (חלקם, ניתן לשער, בדירת הוריהם) ומצבם מבחינת מרבית האינדיקטורים טוב מהממוצע באוכלוסיית המחקר הן מבחינת צפיפות הדיור בה הם מתגוררים, והן מבחינת פריטי הציוד הביתי המצויים בדירת מגוריהם. מבחינת מצב התחזוקה של הדירה ואיכות השכונה הם דומים לממוצע הכללי.

מקורות

ברג, א., זוסמן, ש., חורב, ט. 2000. הבטים חברתיים וכלכליים של רפואת השיניים בישראל בעידן של ביטוח בריאות ממלכתי. גיוינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.

ברג, א., רוזן, ב., מורגנשטיין, ב. 2000. הבדלים בין מיעוטי הכנסה לבין בעלי הכנסה בינונית עד גבוהה בעקבות החלת חוק ביטוח בריאות ממלכתי

<http://www.jdc.org.il/brookdale/ft/h342-e.html>

זלצברגר, ל. 1990. קיפוח חברתי-משפחתי לאורך זמן. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. האוניברסיטה העברית, ירושלים.

למ"ס, 1995. דפוסי השימוש בזמן.

למ"ס, ינואר 2001. סקר הוצאות משק בית 1997-1998. פרסום מס' 1147

משרד הבריאות, המרכז הלאומי לבקרת מחלות, 2002. מצב הבריאות בישראל 1997.

קינג, י., מורגנשטיין, ב., שמלצר, מ., נאון, ד., אהרוני, ת., הרון, ת. 2003. מצב התעסוקה של מקבלי הגמלה להבטחת הכנסה: משאבים, חסמים וצורכי הסיוע להשתלבות בעבודה. המוסד לביטוח לאומי, פרסום מס' 79.

Department of Social Security UK. Households below Average Income: a Statistical Analysis 1979-1993/4.

MacDowell, I., L. & Newell, C. 1987. Measuring Health: a Guide to Rating Scales & Questionnaires. N.Y & Oxford University Press.

Rank, M., R. (ed) 1992. Living on the Edge: The Realities of Welfare in America. Columbia University Press, N.Y.

Reijnveld, A., R. & Schene, A., H. 1998. Higher Prevalence of Mental Disorders in Socio-economically Deprived Urban Areas in the Netherlands: Community or Personal Disadvantage? *Journal of Epidemiological Community Health*, 52: 2-7.

Townsend, P. 1979. *Poverty in the UK*. University of California Press LA.

Townsend, P. 1987. Deprivation. *Journal of Social Policy*, 16 (2): 125-146

Travers, P., Richardson, S. 1993. *Living Decently: Material Well-being in Australia*. Oxford University Press, Melbourne.

נספח

הדגימה

המדגם הוצא מתוך אוכלוסייה של 129,000 משפחות (150,000 בוגרים) שראשיתן היו בגילאי העבודה ואשר קיבלו גמלת הבטחת הכנסה בין החודשים דצמבר 1999 למרץ 2000. המדגם כלל 1,390 משפחות מקבלי הבטחת הכנסה, בהן 1,710 פרטים (תובעים ובני זוגם). המדגם הוצא באופן שכבתי – לפי יישוב. הדגימה נעשתה מכל היישובים היהודיים, הערביים והמעורבים בארץ בהם מתגוררים למעלה מ-2000 תושבים. במדגם לא נכללו תושבים ממזרח ירושלים. המדגם מייצג כ-99% מאוכלוסיית מקבלי הבטחת הכנסה. עקב השינויים שחלים בכניסות ויציאות ממאגר מקבלי הבטחת הכנסה, ועל מנת לצמצם את האפשרות לשינויים בסטטוס מקבל הגמלה בפרק הזמן שבין הוצאת המדגם לזמן הריאיון, הוצא המדגם מקבצי הזכאים לקבלת גמלת הבטחת הכנסה בשלושה שלבים - בחודשים דצמבר 1999, ופברואר ומרץ 2000.

בנוסף למדגם המשפחות הוצא מדגם ילדים מתוך כלל הילדים עד גיל 18 הנמנים עם משפחות אלו. הילדים עצמם לא רואיינו אלא אחד ההורים, בדרך-כלל האם, רואיין לגבי הילד. המדגם הוצא באופן שכבתי לפי קבוצות גיל של הילדים: 0-1, 2-5, 6-11, 12-14, ו-15-17. הדוח על מצבם של הילדים החיים במשפחות המקבלות גמלת הבטחת הכנסה עומד להתפרסם.

שיטת איסוף המידע

שיטת איסוף המידע הייתה ראיון טלפוני באמצעות שאלון מובנה שרובו שאלות סגורות. במקרים בהם לנדגמים לא היה טלפון, הם רואיינו פנים אל פנים בביתם או בסניף הביטוח הלאומי הקרוב למקום מגוריהם. הריאיונות עם האוכלוסייה הערבית, עולים חדשים ממדינות חבר העמים ויוצאי אתיופיה בוצעו בערבית, רוסית ואמהרית, בהתאמה. הריאיונות באמהרית בוצעו רובם ככולם פנים אל פנים. הריאיונות נערכו בחודשים ינואר-מאי 2000.

כלי המחקר

המידע נאסף באמצעות שלושה סוגי שאלונים מובנים:

1. שאלון פרט – בשאלון זה נאסף מידע מכל אחד מבני הזוג (במקרה של שני בני זוג) בנושא תעסוקה – היסטוריה תעסוקתית, מצבו התעסוקתי בעת הריאיון, חיפוש עבודה, השתתפות בהכשרה מקצועית, משאבים לתעסוקה, עמדות לגבי קבלת הגמלה, ומעורבות חברתית.

2. שאלון משק בית – אחד מבני הזוג (שנבחר באופן אקראי מבין שניהם) נשאל לגבי מצב המשפחה בתחומים שונים, כגון: המצב הבריאותי, המצב הכלכלי, הכנסות והוצאות, שימוש בשירותים שונים, הזדקקות לשירותים נוספים וסגנון החיים של המשפחה (בילוי הפנאי, מפגשים חברתיים).

3. שאלוני הילדים – באמצעות שאלון זה נתקבל מידע מאחד ההורים, בדרך כלל האם, לגבי מצב הילד בתחומים כגון: בריאות, הימצאות במסגרת חינוכית, לימודים, פעילויות פנאי, וקשר עם ההורים. איסוף

המידע על הילדים נעשה באמצעות שלושה שאלוני ילדים שונים אשר כל אחד מהם הותאם לקבוצת גיל אחרת - 0-2, 3-5 ו- 6-18.

שיעורי ביצוע הריאיונות

נאסף מידע לגבי 932 משפחות, המהוות 67% מהמדגם. מספר הפרטים (התובע ובת זוגו) במשפחות הללו עומד על 1246. מתוך מדגם הילדים נאסף מידע לגבי 611 ילדים, המהווים כ-60% מהמדגם.

באיזו מידה מייצגות המשפחות שרואיינו את המדגם?

ארבעת הלוחות 4.א – 4.ד מראים כי המשפחות שרואיינו אכן מייצגות את המשפחות מקבלות הגמלה בישראל.

לוח מס' 4א: השוואת סוג המשפחות במדגם המקורי, בריאיונות שבוצעו ובאלה שלא בוצעו (%)

סוג המשפחה	במדגם המקורי	בריאיונות שבוצעו	בריאיונות שלא בוצעו
יחיד	35	30	33
זוג	6	7	4
יחיד+ ילדים	36	39	33
זוג+ילדים	23	24	30
סה"כ	100	100	100

לוח מס' 4ב: השוואת הפרטים במדגם המקורי, בריאיונות שבוצעו ובאלה שלא בוצעו, לפי מוצא (%)

מוצא	במדגם המקורי	בריאיונות שבוצעו	בריאיונות שלא בוצעו
יהודים ותיקים	39	36	46
ערבים	24	21	30
עולים מחבר העמים	30	35	20
עולים מאתיופיה	7	8	4
סה"כ	100	100	100

לוח מס' 4ג: השוואת המדגם המקורי, הריאיונות שבוצעו ואלה שלא בוצעו, לפי גודל הישוב בו

מתגוררות המשפחות (%)

גודל ישוב	במדגם המקורי	בריאיונות שבוצעו	בריאיונות שלא בוצעו
יישובים גדולים	60	60	58
יישובים בינוניים	39	39	40
יישובים קטנים	1	1	2
סה"כ	100	100	100

לוח מס' 4ד': השוואת המדגם המקורי, הריאיונות שבוצעו ואלה שלא בוצעו, לפי העילה לקבלת הגמלה

של ראש המשפחה (%)

העילה	במדגם המקורי	בריאיונות שבוצעו	בריאיונות שלא בוצעו
דורשי עבודה	19	21	22
בלתי ניתנים להשמה (זמני/צמיתות)	25	26	28
שכר נמוך	15	20	13
אם	26	20	18
גיל מבוגר	5	5	6
אחר	10	8	13
סה"כ	100	100	100